

PÅ VÄG MOT CENTRALBANKEN

TILLVÄXTENS ÅRHUNDRADE

DEN PALMSTRUCHSKA BANKEN grundades i en förhållandevis 163
stillastående ekonomi. Jordbruket var den helt dominerande nä-
ringen, till stor del självförsörjande, splittrat i tiotusentals små går-
dar som drevs av brukaren själv, hans familj och ett par pigor och drängar.
Bruken hade börjat växa fram, handeln hjälpte gårdarna med det de inte
själva kunde tillverka, men den ekonomiska aktiviteten var låg.

Under 1700-talet hade näringarna börjat vakna till liv. Ändå var detta

UNDER 1800-talet ökade kreditväsendets omfattning och betydelse mycket kraftigt. Politiska motsättningar hämmade riksbankens utveckling till centralbank, men Sverige fick ett väl utvecklat bankväsende. Den internationella penningpolitiska diskussionen påverkade utvecklingen; räntan släpptes fri, riksbanken började använda diskontot och 1897 års riksbankslag innebar att banken blev en modern centralbank med sedelmonopol. Ledningen professionaliserades. Riksdagens huvudmannaskap bestod, även om den nya lagen gav Kungl. Maj:t rätten att tillsätta ordföranden i bankofullmäktige.

1820-talet De första sparbankerna grundas.

1824 Kungörelse om enskilda banker.

1831 Skånes Enskilda Bank.

1830-talet Hypoteksföreningarna grundas.

1834 Myntrealisation. Silvermyntfot.

1844 Oscar I kung.

1855 Myntreform, övergång till decimalsystemet. 1 riksdaler riksmünt (rmt) = 100 öre.

1856 A. O. Wallenberg grundar Stockholms Enskilda Bank.

1857 Handelskris efter Krimkriget
högkonjunktur.

1859 Karl XV kung.

1861 Allmänna Hypoteksbanken grundas.

1863 Skandinaviska Kredit AB bildas.
A.W. Björck den förste riksbanks-
chefen (deputerad för den inre
förvaltningen).

1864 Bank of England börjar använda
diskontot för att styra penning-
politiken. I Sverige avskaffas
maximiräntan för flera slags lån.

1866 Ständsriksdagen avskaffas.

1867 Rikens Ständers Bank blir
Sveriges Riksbank.

1868 A.W. Dufwa riksbankschef.

1871 Stockholms Handelsbank.

1872 Oscar II kung.

1873 Guldmyntfot. Skandinaviska
myntunionen med Danmark.
1 krona = 100 öre.

1875 Norge ansluter sig till skandinaviska
myntunionen.

1878–1879 Internationell finanskris.

1883 Johan Wolter Arnberg riksbankschef.

1890 Baringkrisen. Riksbanken använder
för första gången diskontot.

1897 Den nya banklagen innebär att
riksbanken blir centralbank och får
sedelmonopol efter en övergångstid.

1901 Karl Langenskiöld riksbankschef.

1906 Riksbanken flyttar in i det nya huset
på Helgeandsholmen.

1907 Gustaf V kung.

1907–1908 Finanskris.

1912 Victor Moll riksbankschef.

164 bara början. Under 1800-talet blev omvandlingen starkare än under bankens föregående tid. Den internationella ekonomin präglades av industrialiseringens och den internationella arbetsfördelningens genombrott. En rad olika uppfinningar togs i bruk, transporterna utvecklades och breddade världshandeln, som underlättades av nya handelsavtal som sänkte tullar och andra handelshinder.

1800-talet blev tillväxtens sekel, det första århundrade då produktionen varaktigt ökade mer än befolkningen. Under seklets första hälft var tillväxten per capita inte särskilt hög – Schön (2000) anger den till 0,3–0,5 procent om året – men det räckte för att åstadkomma stora förändringar inom jordbruket, där mycket av expansionen började.

För det halvt efterblivna, glest befolkade landet i Europas utkant tillkom en stark upphinnareffekt. 1800-talets ekonomiska tillväxt innebar en väldig omvälvning av den svenska ekonomin. Riksbanken förvandlades från en ålderdomlig statsbank till en modern centralbank. Det ökade internationella utbytet innebar att valutafrågorna fick större tyngd i ekonomin, samtidigt som penningflödena ökade. De största förändringarna kom på kreditmarknaden, både genom att näringslivets utveckling krävde finansiering och genom att aktörerna och instrumenten blev många fler.

I början av 1800-talet stagnerade den traditionella järnexporten, men i stället tilltog flera andra näringars anspråk på investeringar och krediter.

Vid övergången från 1700- till 1800-talet tog skiftesrörelsen fart. Därmed inleddes en utveckling som krävde mycket kapital. Omfördelningen av ägor mellan olika gårdar innebar att en del bönder satte sig i skuld för att köpa mer mark. Utflyttningen ur byarna medförde stora behov av nya byggnader. De nya, sammanhållna ägorna innebar att det blev enklare och lönsammare att använda nya bruksmetoder och skaffa sig dyrare verktyg och maskiner. Den ökade handeln skapade större förutsättningar för kommersiell odling i stor skala. Allt detta ledde till en kraftig tillväxt av jordbrukets kapitalbehov under 1800-talet.

Manufakturerna på 1700-talet var den första industriella ansatsen, med stark tonvikt på textilindustrin. Från och med 1830-talet ökade fabriksdriften, inte minst inom konsumtionsvaruindustrin, som sockerbruk, pappersbruk och tryckeriindustri. Till stor del handlade det om ökad efterfrågan från ett expanderande jordbruk och en mer välmående landsbygdsbefolkning.

Omvärldens industrialisering och byggande gav nästa impuls. Några

årtionden in på seklet började Storbritannien och flera länder på den europeiska kontinenten att bygga järnvägar. Det skapade en marknad för insatsvaror från Sverige. Sågverken fick ett kraftigt uppsving vid mitten av 1800-talet. De första sågarna var bondsågar som drevs för hand eller med vattenkraft, men under 1850-talet började stora exportsågar växa fram. De var utrustade med sågramar av större kapacitet och ofta drivna av ångkraft.

Strax efter århundradets mitt beslöt riksdagen att bygga stambanorna och att skynda på utbyggnaden genom att finansiera den med lån. Järnvägsutbyggnaden var det mest spektakulära exemplet på infrastrukturens utbyggnad, men städernas och brukssamhällenas tillväxt fordrade också stora resurser.

Under senare delen av 1800-talet sålde Sverige de produkter som omvärlden ville ha. Priserna på trä, järn och malm stod sig bättre än priserna på många färdigvaror, som snarast föll i pris på 1870- och 1880-talet. Bruken och järnhanteringen återkom tack vare nya produktionsmetoder. Sverige industrialiserades i en gynnsam internationell miljö.

Under decennierna före 1800-talets mitt sjönk reallönen för daglönare i jordbruket, men sedan vände det. Bortsett från det krisartade 1860-talet steg lantarbetarnas reallöner ända fram till första världskriget. Produktiviteten i jordbruket ökade, men de stigande lönerna tyder också på ett efterfrågeöverskott på arbetskraft, från både jordbruket och industrin, delvis på grund av utvandringen. De stigande reallönerna innebar att den inhemska marknaden växte. Mot slutet av 1800-talet blev bostadsbyggandet och de växande tätorternas infrastruktur en viktig faktor.

På 1800-talet började den internationella kapitalmarknaden spela en långt större roll än tidigare. Redan under 1600- och 1700-talet hade visserligen holländskt och engelskt kapital hjälpt till med att finansiera bruksnäringen, kronan hade tidvis – särskilt i krigstid – lånat stora belopp utomlands, men nu aktualiserades en långt mer omfattande upplåning än tidigare.

De ökade behoven möttes av en allt mer finmaskig kreditmarknad. Institutionerna blev fler, instrumenten allt mer sofistikerade. Men frågan om hur systemet skulle utvecklas och hållas samman hämmades länge av de politiska och konstitutionella motsättningarna kring riksbanken och kreditväsendet överhuvudtaget.

Under 1800-talet förändrades de politiska styrkeförhållandena och motsättningarna. Det gällde överlag, men det berörde inte minst bankpolitiken och riksbankens ställning.

1800-talet blev jordbrukarnas århundrade i politiken. Längre hade bondeståndets mäktigaste man varit den av regeringen tillsatte sekreteraren, för det mesta någon från ämbetsmannabanan. Mot frihetstidens slut började ståndet hävda allt fler egna uppfattningar. Till en början handlade det om jordnära frågor, inte minst brännvinet, men så småningom vidgades böndernas intresse. I bankfrågorna såg man en möjlighet att skaffa billiga lån till jordbrukets omvandling. Sedan gammalt kunde bondeståndet räkna med stöd av betydande delar av prästeståndet, vars ledamöter ibland var de som formulerade och framförde församlingsbornas intressen.

Ståndsriksdagen bestod till 1866, men böndernas inflytande blev snart större efter representationsreformen. Rösträttsreglerna gav jordägandet stor tyngd vid valen till den nya riksdagens båda kamrar. Bönderna samlades i det nybildade lantmannapartiet. Partiet dominerade andra kammaren, vars beslut för det mesta gick böndernas väg.

De nya näringarna hade inte lika självklara företrädare vid riksdagen. Detta blev så småningom ett av argumenten för representationsreformen – bruken, industrierna och ämbetsmännen hade svårt att komma till tals. Borgarståndet stod dem närmast, några av dem hörde till adeln, inom prästeståndet dök en och annan professor upp, men i dessa stånd fanns det även krafter som stod för helt andra ståndpunkter. Inom adeln spelade officerskåren och konservativa ämbetsmän en stark roll. En hel del av borgarståndets riksdagsmän var juridiskt skolade borgmästare och rådmän, andra var företrädare för hantverk och köpenskap av mer traditionellt snitt. Med representationsreformen kom många av de nya näringarnas män att samlas i första kammaren. Under senare delen av 1800-talet hamnade kamrarna gång på gång i konflikt om bankpolitiken.

Till detta kom motsättningen mellan riksdagen och regeringen. På 1800-talet hade den personliga kungamakten ännu inte slagit sig till ro. Karl XIV Johan grep aktivt in i politiken, och ambitionerna klingade bara långsamt av under hans efterträdare. Det handlade om kungamakts politiska ambitioner, men i detta smög sig också omsorgen om Bernadotternas hus-hållskassa in. Det kunde handla om Guadelouperäntans silvervärde eller om

det fastighetskomplex som Karl XIV Johan byggde upp, med Gällivare malmfält som den mest fantasieggande tillgången.

Men regeringen innefattade också kungens rådgivare, ämbetsmannahierarkins ledande skikt. Under diskussionerna före myntrealisationen 1834 var det inom dessa kretsar som de pådrivande viljorna fanns, trots att kungen stretade emot med stor kraft och envetenhet. Det fanns konservativa regeringsledamöter, men också talesmän för en modernisering av den ekonomiska politiken. Till dem hörde Gustaf Fredrik Wirsén, Carl David Skogman och Johan August Gripenstedt.

Motsättningarna mellan regeringen och riksdagen brände till just när det gällde banken. Runt om i Europa grundades andra banker vid denna tid, några rena statsbanker, andra privatägda men starkt statligt styrda. Skillnaden var att staten i dessa fall nästan alltid var liktydig med regeringen, medan den svenska regeringsformens § 72 ställde Kungl. Maj:t vid sidan av banken och dess ansvar för penningpolitiken. Paragrafen förblev en nagel i ögat på regeringen nästan hela århundradet igenom. Å andra sidan hade 1809 års regeringsform lagt den ekonomiska lagstiftningen i kungens knä. Det utnyttjade regeringen länge till att reglera det framväxande bankväsendet på egen hand, till många riksdagsmäns förtret.

RIKTKARLEN BANK OF ENGLAND

1800-talets utveckling innebar en kraftig stimulans för den ekonomiska teoribildningen och debatten. Nationalekonomiska skolor växte fram i England, Frankrike och Tyskland. I Sverige spelade den akademiska nationalekonomin länge en undanskymd roll, men i politiskt intresserade och engagerade kretsar fanns det åtskilliga som följde den internationella diskussionen och gjorde genomtänkta och välinformerade inlägg. Nationalekonomiska föreningen bildades 1877 och blev ett viktigt forum för flera årtiondens ekonomisk-politiska debatter (Herin och Werin, red., 1977).

På penningpolitikens område handlade det ofta om det praktiska livets män och exempel. Bank of England hade stor betydelse. Den engelska banken sökte sig tidigt fram till det som skulle bli centralbankernas funktion och metoder, och i den engelska debatten luftades tankar och teorier som fick genomslag även i andra länder.

Syftet var ursprungligen att mobilisera kapital för brittiska statens räkning. Karl II hade låtit skattkammaren konfiskera det guld som guldsmeder

168 och andra hade satt in i den. Allmänheten vågade inte längre låna kronan det kapital den behövde för kriget mot Ludvig XIV. Efter Vilhelms och Marias installation som konstitutionella monarker 1689 tog parlamentet direkt kontroll över regeringens finanser. År 1694 grundades Bank of England av ett antal välbeställda köpmän, som garanterade insättningarna och lånade ut pengar till kronan. Banken fick privilegiet att utge sedlar och var länge den enda aktiebanken i landet.

Redan på 1700-talet började andra banker och bankirer att sätta in allt större summor på konton i Bank of England, eftersom dess sedlar åtnjöt det största förtroendet och eftersom banken var regeringens bankir och agent. Under de europeiska och koloniala krigen med Frankrike kring mitten av 1700-talet kunde England ta upp lån till en bråkdel av kostnaderna för sin motståndare, precis som Nederländerna under trettioåriga kriget. På Napoleonkrigens tid steg den brittiska statsskulden till ofantliga belopp. När andra aktiebanks blev tillåtna 1826 hade Bank of England redan etablerat sig som vårdare av de privata bankernas kassareserver och därmed av landets guldreserv. År 1854 infördes systemet att de olika bankernas konton stämades av mot varandra (*clearing*) vid varje dags slut.

Nästa steg i utvecklingen var att banken tog på sig uppgiften att vara *lender of last resort*, som Bagehot (1873) kallade det. I kristider var det Bank of England som såg till att alla solventa banker kunde fullgöra sina åtaganden. Därmed tog den på sig ansvaret inte bara för växelkursen utan också för likviditeten och därmed stabiliteten i landets kreditväsen.

År 1844 drev premiärminister Robert Peel igenom en banklag, som delade banken i ett *Issue Department* för sedelutgivningen och ett *Banking Department* för den övriga verksamheten. Bankens huvuduppgift blev att trygga sedlarnas inlösen genom att vidmakthålla förhållandet mellan guldreserven och sedelstocken. Men flera ekonomiska kriser (1847, 1857 och 1866) underströk sambandet mellan växelkursen och kreditväsendet. När det utbröt spekulation och valutaoro ville fler lösa in sina sedlar. Det bästa skyddet för guldreserven vore därför om banken kunde stilla oron på kreditmarknaden.

Snart insåg man att oron ofta berodde på rädslan för kredit- och uttagsstopp. Alla skyndade sig att skaffa kontanter medan det fortfarande gick. Det var därför centralbanken måste försäkra marknaden att kredit skulle finnas tillgänglig, även om det kanske blev till ett högre pris än eljest. Den som behövde pengar kunde fortfarande få dem genom att betala den ränta som

Under Karl XIV Johans (1763–1844) långa regering stabiliserades det svenska penningväsendet. Konstnär: Fredrik Westin.

170 krävdes. Det begränsade de lånesökande till dem som hade de största behoven och kylde därmed av marknaden.

Stegen i den praktiska utvecklingen växelspelade med den teoretiska och politiska diskussionen. År 1802 publicerade bankiren och underhusledamoten Henry Thornton *An Enquiry into the Nature and Effects of the Paper Credit of Great Britain*, som pläderade för att Bank of England skulle använda diskontot för att styra efterfrågan på pengar. Det dröjde flera årtionden innan hans åsikter slog igenom. Inte förrän vid 1839–1840 års ekonomiska kris försökte banken för första gången bromsa guldutflödet genom att höja räntan, men höjningen var för liten för att få avsedd verkan. Den uteblivna effekten användes länge som ett argument mot att använda räntan, men så småningom slog diskontot ändå igenom som styrmedel.

Thornton deltog också i debatten om sedlarnas inlösen. År 1797 hade ryktet om en fransk landstigning utlöst en rusning till bankerna, som förmodade parlamentet att upphäva Bank of Englands skyldighet att lösa in sedlar mot guld. Så småningom utbröt en diskussion om det var nödvändigt att återställa inlösenkyldigheten. Den skotske nationalekonomen James Mill menade att det inte behövdes, eftersom bankerna bara gav ut sedlar när köpmännen kom för att diskontera sina växlar. Så länge växlarna hade täckning, så hade också sedlarna det (*real bills doctrine*). Motståndarna (*the bullionist school*) menade att inlösenkyldigheten hade en disciplinerande inverkan; inlösenkravet hämmade frestelsen att trycka sedlar till övermått.

År 1821 blev pundet återigen konvertibelt, men på 1840- och 1850-talet bröt debatten ut på nytt. 1844 års banklag fastställde ett bestämt förhållande mellan sedelstockens storlek och Bank of Englands metalliska kassa. Bankskolan (*banking school*) menade att det ekonomiska livet sög upp så många eller så få sedlar som det behövde; tryckte man fler skulle de strömma tillbaka till bankerna, eftersom ingen behövde dem. Därför var det onödigt att bestämma något fast förhållande mellan stock och reserv; i stället borde banken laga efter läget i ekonomin. Genom att följa växelkurser och räntesatser skulle man kunna bedöma om sedelmängden behövde ökas eller minskas. Penningmängdsskolan (*currency school*)²⁰ ansåg reservkravet nödvändigt för att förhindra överutgivning av sedlar och inflation. Disci-

20 Det finns ingen etablerad svensk översättning. Currency översätts numera med valuta, men avsåg i detta sammanhang den samlade mängden sedlar och mynt.

plinkravet tog överhanden, men debatten fortsatte in på 1900-talet.²¹

Lobell (2006) menar att kretsarna kring banken medvetet strävade efter tydliga handlingsregler. Bankskolans anpassning krävde mer av banken och ledde till större risker för att ledningen skulle ställas till svars för sina bedömningar. Kretsarna kring banken föredrog penningmängdsskolans förord för ett bestämt förhållande mellan sedelstocken och bankens kassa.

Med ledning av Bank of Englands erfarenheter sammanfattade Walter Bagehot kraven på en centralbank i *Lombard Street* (1873). Den trycktes i många upplagor och satte djupa spår i den internationella diskussionen. Bagehot var chefredaktör för *The Economist*, som blev de europeiska bank- och affärskretsarnas hus- och livorgan.

Den internationella utvecklingen och debatten trängde in i diskussionen vid 1834–1835 års riksdag. Bara några månader efter Peels Bank Act använde Skogman reformen som utgångspunkt för ett frågeschema i bankoutskottet vid riksdagen 1844–1845. Kungliga Bibliotekets äldsta exemplar av Bagehots bok är från utgivningsåret 1873, även om förlaget då redan hunnit till den fjärde upplagan. Inte minst affärskretsarna och de liberala politikerna och ämbetsmännen hämtade mycket av sin inspiration utifrån.

SPARBANKER, HYPOTEKSINSTITUT OCH LIVBOLAG

Först på 1900-talet är det möjligt att få en någorlunda samlad bild av kredit- och kapitalmarknaderna. Under riksbankens första århundraden kan man peka på olika källor och flöden, men om deras storlek och betydelse är det svårt att komma med mer än gissningar.

Det har nästan alltid gått att låna pengar, om man bara varit beredd att

21 I Tyskland fick bankskolan överhanden. När den tyska finanspolitiken skenade i början av 1920-talet tryckte Reichsbank sedlar för glatta livet. År 1922 skröt banken med att dess 30 pappersfabriker och 29 tryckplåtsfabriker sysselsatte 7500 arbetare i bankens egna sedeltryckerier och 132 andra tryckerier som hjälpte till att stilla marknads efterfrågan på sedlar. Bankens chef, Rudolf Havenstein, förklarade i slutet av augusti 1923: »Ingen bestrider att centralbankens krediter ökar sedelcirkulationen, men i den mån centralbanken beviljar ekonomiskt önskvärda och nödvändiga krediter, som stöder produktionen och försäljningen av varor, skapar den ingen konstlad köpkraft.« Med hänvisning till Reichsbanks självständighet vägrade Havenstein att avgå, men han drabbades av en hjärtattack dagen efter att ha hållit ett försvarstal för självständigheten och dog i november 1923. Då uppgick sedelcirkulationen till 192 000 000 000 000 000 000 (triljoner) mark (James, 1999).

172 betala. På den Palmstruchska bankens tid anger Heckscher (1936) räntan till 6–12 procent. I samband med reduktionen beräknade kronan räntan till 8 procent, men det uppfattade en del av de berörda som lågt. Det var framför allt privatpersoner som lånade pengar av varandra, men bruksnäringen anlätade redan på 1600-talet utländskt kapital.

På växelbörserna i Stockholm och Göteborg knöt penningmäklare samman flödena. Låntagare skickade in reverser med borgen och in-teckningar, samtidigt som placerare försåg mäklarna med pengar. På börserna hittade mäklarna uppgörelser till den ränta som fick kontrahenterna att mötas, ibland med provisioner och tillägg för att inte trotsa handelsbalansens räntetak.

Riksbankens utlåning var bara tidvis öppen, men med diskonterna hade den organiserade kreditmarknaden fått större omfattning. Diskonternas nedläggning lämnade ett tomrum efter sig. Även om ständerna uppdrog åt riksbanken att öka sin utlåning och att öppna filialer på andra orter, ökade den oreglerade och privata kreditmarknadens betydelse på nytt. Reversmarknaden spelade en mycket stor roll. Enskilda sparare inom handeln, jordbruket och ämbetsmannavärlden lånade ut pengar mot borgen eller in-teckning, till enskilda såväl som företag.

Den första nya institutionen var sparbankerna. De grundades som ett försök att erbjuda fattiga hjälp till självhjälp. Sparbankerna skulle ta emot ankans skärv när hon kunde avvara den, så att hon så småningom fick en liten buffert mot den rena nöden. Den första sparbanken grundades av kyrkoherden Henry Duncan i Ruthwell i sydvästra Skottland i maj 1810, och idén spred sig snabbt. Redan 1819 fanns det 319 sparbanker i Storbritannien. Då hade även Frankrike, Preussen och Danmark fått sina första sparbanker.

Vid 1817–1818 års riksdag var garvareåldermannen Johan Westin vice talman i borgarståndet. I ett memorial den 5 februari 1818 föreslog han att man skulle uppta en sparbanksrörelse som i England och Skottland, för att främja medborgarnas sparsamhet och omtanke.

1818 års riksdag skrev till kungen för att få saken utredd. Regeringen gav uppdraget åt den unge Skogman, som redan i december 1819 var klar med skriften *Underrättelse om så kallade Besparings-Banker*. Skriften föredrogs för kungen i statsrådet liksom förslaget till regler, »vilket med välbehag ansågs och i nåder gillades«. Förslaget till regler låg till grund för reglementet för Göteborgs sparbank 1820 och Stockholms stads sparbank 1821.

Sparbankerna blev ett fattigvårdsprojekt. Landshövdingar och biskopar (Agardh i Karlstad, Wallenberg i Linköping) var ofta inblandade vid tillblivelsen. I sin ämbetsberättelse 1828 skulle landshövdingarna ange hur det stod till med sparbanker i deras län. Direktionerna leddes ofta av ämbetsmän och borgare, ibland hämtade från städernas fattigvårdsstyrelser.

Efter hand vidgades sparbankernas roll. Vid 1828–1830 års riksdag fick sparbankerna rätt att förränta en del av sina medel i bankodiskonterna. Göteborgs sparbank verkade som affärsbank under tiden innan privatbankerna kom till stånd. Dess dominerande utlåningsform under de första tjugo åren var lån mot pant i handelsvaror. Försiktiga småkapitalister insåg snart fördelen med att sätta in pengar i sparbanken framför att låna ut dem på egen hand. Under det besvärliga 1820-talet började sparbankerna bli ett alternativ till penningmäklarna.

På 1830-talet grundades de första hypoteksföreningarna. Först ut var Bruksearnes hypotekskassa 1832. Den 20 februari 1836 stadfäste Kungl. Maj:t reglementet för Hypoteksföreningen emellan Skånska jordegare. Mellan 1845 och 1851 bildades ytterligare fem föreningar. Det traditionella sättet att placera kapital hade varit att låna ut det till bönder och godsägare mot in-teckningar i deras egendom. Nu lade bruks- och jordägare samman sina in-teckningar i föreningarna, som gick ut och lånade kapital för alla medlemmars räkning. Långivarna slapp pröva varje låntagare för sig, risken späddes ut och föreningarna kunde genom sin massupplåning ordna bättre villkor än varje jordägare för sig.

Det var svårt att få tag i långfristigt kapital på den svenska marknaden. Hypoteksföreningarna började emittera obligationer utomlands, där man var van vid obligationer och räntan ofta låg lägre. Den skånska föreningen gav ut stora obligationslån på den tyska kapitalmarknaden. Snart blev rörelsen så omfattande att föreningarna dominerade kreditvolymen i landet under 1850- och 1860-talet. Ännu 1872 stod de två största hypoteksföreningarna – Smålands och Östgöta – för en större utlåning än de två största affärsbankerna, Skånes Enskilda Bank och Skandinaviska kreditaktiebolaget.

Men hypoteksföreningarna hade problem. De olika föreningarna placerade sina utlandslån utan någon vidare samordning. De började också ge ut uppsägningsobligationer på den svenska marknaden. Dessa löpte med hygglig ränta och lockade till sig många insättare. I praktiken fungerade de som insättningskonton.

174 Svagheten var att insättningarna kunde tas ut, trots att de kallades obligationer. Eftersom hypotekslånen löpte på många år uppkom det en farlig obalans mellan långsiktig utlåning och kortfristig inlåning. Vid 1857 års kris blev situationen ohållbar. När Krimkriget var över tog den goda jordbrukskonjunkturen slut och hypoteksföreningarnas obligationer blev svåra att placera.

Då grep regeringen in. Finansminister Gripenstedt lade 1861 en proposition som organiserade jordbrukets långsiktiga kreditförsörjning efter franskt och norskt mönster. All upplåning centraliserades till Allmänna Hypoteksbanken, som förmedlade kapital till hypoteksföreningarna. Staten tillsköt en garantifond och tillsatte två av de fem styrelseledamöterna i Allmänna Hypoteksbanken. Hypoteksföreningarna fick sluta med insättningar, som gick över till bankväsendet.

Hypoteksföreningarna var sammankopplade med godsägarna, adeln och affärsbankerna. Vanliga bönder stängdes ute och släpptes inte in förrän 1861. I stället växte häradsparbankerna fram, med annars bankfientliga riksdagsmän som politiska gynnare. När havreexporten ledde till ökade inkomster för bönderna vägrade en del av stadssparbankerna att ta emot deras insättningar, eftersom det var svårt att låna ut allt. Bönderna var dessutom så pass burgna att det stred mot de första sparbankernas inriktning på fattigt folk. Då bildade bönderna egna sparbanker, det mindre jordbrukets svar på hypoteksföreningarna.

Under 1800-talets andra hälft innebar tillväxten och industrialiseringen ett kraftigt ökat byggande. På 1860-talet bildades de första stadshypoteksföreningarna. År 1871 grundades Allmänna hypotekskassan för Sveriges städer som ett privat företag. Efter en utredning på riksdagens initiativ bildades år 1910 Konungariket Sveriges Stadshypotekskassa, som i sig upptog den äldre kassan och byggde verksamheten på 21 anslutna stadshypoteksföreningar.

På 1840-talet började tyska och engelska bolag att sälja livförsäkringar genom agenturer i Sverige. Det var en senkommen nyhet. I andra europeiska länder hade metoden att köpa livräntor för att trygga ålderdomen utvecklats under ett par hundra år. 1844–1845 års riksdag begärde en utredning om livförsäkrings- och räntekapitalanstalter för att »främja kapitalernas kvarstående inom riket«. Ränte- och kapitalförsäkringsanstalten i Stockholms stad och län fick stadgar fastställda av Kungl. Maj:t den 11 januari 1850. Under de kommande åren utsträcktes verksamheten till län efter län tills den 1869

175 omfattade hela riket. Det var främst den växande medelklassen som satte in pengar. Sommarin (1942) uppger att var sjuttonde invånare hade en sparbanksbok vid slutet av 1865, men att bara 1 på 724 var delägare i ränte- och kapitalförsäkringsanstalterna.

Det första svenska livförsäkringsbolaget – Skandia – grundades 1855 på privat initiativ. Under 1860-talet fick det fler efterföljare. Eftersom pensionsväsendet ännu befann sig i sin linda placerade många sparare sina pengar i försäkringar. Livbolagen placerade gärna en del av sina premieinkomster i större inteckningslån. Omkring år 1910 nådde försäkringsbolagens kreditgivning samma omfattning som sparbankernas femton år tidigare. De etablerade sig som en av de stora placerarna på obligationsmarknaden.

DE FÖRSTA AFFÄRSBANKERNA

1830-talets knapphet på pengar och kredit blev mest kännbar i de landsändar som låg längst från huvudstaden. Varken riksbanken eller de nygrundade sparbankerna förmådde tillgodose dessa behov. De kredithungriga godsägarna och brukspatronerna sökte sig andra vägar.

1823 års riksdag skrev till Kungl. Maj:t om vikten av att det inrättades enskilda bolag för upplånings- och utlåningsrörelse. Året därpå utfärdade regeringen en kungörelse om enskilda banker, men det dröjde innan den fick någon effekt. Skogman (1845) förklarar dröjsmålet med farhågorna för penningvärdet. 1830 års beslut om myntrealisationen skingrade osäkerheten och banade väg för de första privatbankerna. Samma år stadfäste Kungl. Maj:t bolagsreglerna och utlåningsreglementet för Skånska privatbanken i Ystad, som öppnades för allmänheten den 5 april 1831. När den nya banken beviljade lån betalade den ut pengarna som »till innehavaren ställda, tryckta eller graverade skuldförbindelser, löpande utan ränta och betalbara vid anfordran«, för att använda 1881 års bankkommittés definition. De första privatbankssedlarna hade kommit till.

1824 års kungörelse sade ingenting om sedelutgivning. Att ge ut sedlar är lönsamt. Så länge allmänheten godtar sedlarna och låter dem gå ur hand i hand fungerar de som räntefri inlåning för utgivaren. För det mesta har detta varit en statlig inkomstkälla, ibland kallad seignorage (efter den avgift som fursten tog för att mynta metall), ibland inflationsskatt, eftersom förtjänsten blir större ju högre inflationen är. Om penningvärdet minskar

176 får innehavaren mindre för sina sedlar när han till slut använder dem än när han själv tog emot dem i betalning.

Men det finns inget som säger att just staten måste utfärda sedlarna – huvudsaken är att allmänheten är beredd att använda dem. Tack vare 1824 års kryphål kunde Skånska privatbanken betala ut lånen till kunderna i sina egna sedlar. På så vis finansierade privatbankerna huvuddelen av sin utlåning ända in på 1860-talet. I synnerhet småsedlarna på 5 och 10 rdr blev populära, eftersom de passade som veckolön åt jordbrukets arbetare. Det upprörde bankernas motståndare, eftersom det i praktiken blev småfolket som stod för mycket av det kapital som gav ägarna goda vinster på utlåningen. Dessutom gick seignoraget statens näsa förbi.

Antagligen användes sedlar mer i Sverige än någon annanstans. Frihetstiden och den gustavianska tiden hade fungerat som tillvänjning. Tack vare sedlarna spred sig penningekonomin och marknadshushållningen snabbare än vad som annars hade blivit fallet. Om de tryckta sedlarna tröt så tillverkade man egna ute i bygderna, berättar Perlinge (2005) från Vänga socken i Skåne. I mitten av 1800-talet svarade skuldebrev – reverser – mellan folk på bygden för 50-70 procent av den lokala kreditmarknaden. De användes inte bara när det var frågan om skulder i vår tids mening. En hel del av reverserna kom till i stället för andra betalningsmedel. När husbonden inte hade tillgång till sedlar fick hans dräng eller piga ett skuldebrev som sedan började cirkulera på bygden.

Den utbredda sedelanvändningen bekymrade bankprosten von Schwerin. Han menade att småsedlarna hindrade silvret i cirkulationen. »Det är icke i Banken, som det silver skall ligga, vilket den dagliga rörelsen fordrar; det skall ligga i *folkets fickor*, det skall gå ur hand i hand, om det skall kunna verka till förkovran.« Schwerin drev så småningom igenom att det skulle präglas skiljemynt i silver. Men det ledde ingenvart, konstaterade Skogman (1845): »Massan av folket fortfar att i *sina fickor* föredraga den smutsigaste 8:skillingssedel för de blankaste 1/16 Riksdalers-stycke: och det är endast småningom, som denna vana kan utrotas.« Det svenska folkets sedelvana gjorde den privata sedelutgivningen till en god affär.

Många kritiska riksdagsmän ansåg att de privata sedlarna stred mot regeringsformens § 72, som gav »Riksens Ständer allena rätt att genom Banken utgiva sedlar, som för mynt i riket må erkännas«. Men bankernas vänner försvarade sedlarna. De fick visserligen inte användas i skatteuppbörden och andra officiella sammanhang, men däremot innehöll lagen inte något

Skånska Privatbanken i Ystad blev 1831 Sveriges första enskilda bank. För att finansiera verksamheten gav banken ut egna sedlar. Sedel Mått.: 135×195 mm.

Fredrik Bogislaus von Schwerin (1764–1834) var bankofullmäktiges ledande man under 1820- och början av 1830-talet. Medaljgravör: Mauritz Frumerie. Mått: Ø 44 mm.

178 förbud för privatpersoner eller bolag att ge ut skuldsedlar. Att dessa sedan började cirkulera som betalningsmedel var marknadens ensak. Regeringen gjorde inga invändningar – i själva verket hörde Skogman till de första privatbankernas främsta tillskyndare. Sedelutgivningen berördes inte heller i oktrojen för Vermlands provincialbank 1833, men när Stora Kopparbergs Läns och Bergslags enskilda Bank fick sin oktroj i slutet av 1835 blev utgivandet av tryckta eller graverade sedlar för första gången uttryckligen tillåtet. Kungl. Maj:t utnyttjade sin rätt att lagstifta i ekonomiska frågor utan att fråga riksdagen om lov.

Ingen enskild bank misslyckades med att lösa in sina sedlar under den privata sedelutgivningens dryga sjuttio år. Både i Skottland och i USA gick privata banker omkull och deras sedlar blev värdelösa. De svenska privata sedelbankerna var ålagda att hålla en reserv som täckning för utgivningen, men Jonung (2000) betonar ägarkonstruktionens betydelse. De enskilda bankernas grundkapital tecknades genom lotter på bestämda belopp, men även därutöver var lottägarna solidariskt ansvariga för bankernas åtaganden. Om någon bank inte hade klarat av att lösa in sina sedlar skulle allmänheten i princip ha kunnat gå till vilken lottägare som helst för att kräva sin rätt. Det gav ägarna och ledningen – som ofta var samma män – en kraftig sporre att hantera både utlåningen och sedelutgivningen med stor varsamhet. I själva verket bidrog detta länge till att begränsa verksamheten. Sedan den privata banken hade satt en viss mängd sedlar i omlopp lät den utlåningen och utgivningen ligga kvar på denna nivå, för att inte ta några onödiga risker.

Att utlåningen finansierades med sedelutgivning mer än med insättningar berodde på den lagstadgade maximiräntan på 6 procent. Den ränta som privata utlånare krånglade sig till låg ofta någon eller ett par procentenheter högre. Det betydde att den som hade pengar att placera kunde få 3 à 4 procent hos sådana penningmäklare. För de nya affärsbankerna skulle marginalen till den lagstadgade maximiräntan ha blivit väl snäv, åtminstone med de första årtiondenas begränsade rörelse. Därför blev sedelutgivningen så viktig.

Örebro privatbank och Östgöta bank beviljades oktroj 1836, Smålands privatbank 1837, men sedan skulle det dröja tio år tills nästa nya privatbank grundades. Delvis kan det ha berott på att Skogman avgick som statssekreterare i september 1838. Under sommaren hade han blivit hårt angripen i pressen för de nya, mer liberala reglerna för judarnas yrkesverksamhet och

bosättning.²² Den radikala oppositionen var inte främmande för att utnyttja antisemitiska stämningar mot kungamakten och regeringen. Kampanjen kulminerade i pöbelupplopp med stenkastning mot Skogmans bostad. Skogman uppfattade kungen som undfallande, begärde avsked och utnämndes till president i kommerskollegiet. Han skulle återkomma i olika bankärenden, men hans ord vägde inte längre lika tungt.

Stämningen började bli negativ till de enskilda bankerna, och kungen höll inte längre lika starkt emot. Året efter Skogmans avgång förlängdes Skånska privatbankens oktroj, men bara till 1847. Då skulle alla de enskilda bankernas oktrojer löpa ut, och då skulle deras ställning omprövas. Vid 1840–1841 års riksdag stod oppositionen mot kungamakten starkare än någon gång tidigare under Karl XIV Johans regering. Banklagstiftningen blev en av angreppspunkterna, och oppositionen drev igenom ett riksriättsåtal mot Skogman. Såväl judefrågan som banklagstiftningen och hanteringen av växelaffärerna på 1820-talet speglades i anmärkningarna. Skogman frikändes på samtliga punkter, men affärsbankerna hade hamnat i politisk motvind.

FRÅN SILVERKRIS TILL STRYPSYSTEM

Under 1830-talet höll riksdagen banken i fortsatt strama tyglar. Bankoutskottet gav inte mycket utrymme åt fullmäktige i centrala penningpolitiska frågor. Efter myntrealisationen fastställde riksdagen 1835 års bankoreglemente, som noga fastställde i vilken ordning banken skulle ta olika mått och steg om inlösningen hotades.

År 1832 vägrade president Andrew Jackson att förnya den amerikanska nationalbankens oktroj. Mot sina finansministrars inrådan placerade han de federala intäkterna i olika lokala banker, som därmed fick en kraftig påspädning av sin likviditet, samtidigt som ingen nationalbank längre höll igen

²² Drottning Kristina kallade in en livläkare och en målare, och bland de fordringsägare som följde Karl XII från Turkiet till Sverige fanns också några judar. Under 1600- och 1700-talen utfärdades dock upprepade förbud mot judars vistelse i riket. Under Gustav III luckrades motståndet upp; judar fick slå sig ned i frihamnen Marstrand, sigillgravören Aaron Isaac fick 1774 slå sig ned i Stockholm, och år 1782 utfärdades det första judereglementet. Detta gav judar rätt att bosätta sig i Stockholm, Göteborg och Norrköping för att driva handel och några uppräknade yrken. Inte förrän 1870 avskaffades de flesta av de regler som begränsade deras bosättning och yrkesverksamhet, men hindren mot främmande trosbekännare överhuvudtaget innebar långt fram i tiden att uppgifter som statsråd och folkskollärare var stängda för dem.

180 deras utlåning. Bankerna finansierade några års våldsamt spekulation, som slutade i kollapsen 1837.²³ Nedgången spred sig till Europa, med en kraftig rusning mot Bank of Englands guldreserv. För att avvärja anstormningen och stabilisera det europeiska penningväsendet ställde Banque de France en guldkredit till den brittiska kollegans förfogande. När krisen nådde Sverige förlorade riksbanken mycket silver, då allmänheten löste in sedlar för att vara på den säkra sidan.

Ett par år senare kom en ännu värre påfrestning för svensk del. Flera olika faktorer ökade trycket mot den metalliska kassan. Missväxten 1841 och de svaga skördarna 1842 och 1843 ledde till ökad spannmålsimport. Den skärpta internationella konkurrensen pressade järnexporten. Efter Hamburgs brand 1842 sade flera av stadens bankfirmor upp utestående lån, vilket tvingade deras svenska förbindelser att lösa sina krediter i klingande mynt. Dessutom sålde riksbanken stora delar av sitt lager av silverpiastrar, som gick till överkurs i den uppblomstrande handeln med Kina och Indien.

Den största utväxlingen gick emellertid till Finland. Sedan riksdelarna skilts åt 1809 hade de svenska sedlarna fortsatt cirkulera som betalningsmedel i Finland. I somliga delar av Finland var det riksdaler som gällde, i andra rubel. Det betydde att den finska marknaden bjöd sin gamla riksbank på ett långvarigt räntefritt lån.

Redan 1811 hade kejsar Alexander I låtit utfärda en förordning om att inrätta Wäxel-, Låne- och Depositions-Contoiret i Åbo, som 1819 flyttade till Helsingfors. Det dröjde emellertid till år 1840 innan Finlands Bank – som den nu hette – fick rätt att utge sedlar som på begäran skulle kunna inlösas mot metalliskt mynt. För att skaffa den nya banken en egen metallreserv samlade man ihop de svenska sedlarna och löste in dem. Det orsakade ett kraftigt utflöde från den svenska riksbankens silverkassa.

Efterbörden kunde ha blivit bekymmersam. I 1845 års bankoreglemente föreskrev riksdagen att banken skulle dra ned utlåningen om den metalliska kassan krympte. Det var ett sätt att minska sedelmängden, så att det föreskrivna förhållandet mellan silverreserven och sedelstocken inte hotades. Genom att banken drog in lånen tvingade den låntagarna att betala in sedlar till banken, vilket betydde att den utelöpande sedelmängden mins-

23 A. O. Wallenberg hävdade i sin politiska självbiografi 1875 att bankkraschen i USA under hans vistelse där 1837 hade inriktat hans tankar på hur ett sunt kreditsystem borde organiseras, även om Nilsson (1984) inte har hittat något om detta i det samtida materialet.

Sveriges finansiella kontakter med omvärlden gick länge över börserna i Hamburg. När stadens bankirer drog tillbaka sina krediter efter branden 1842 ökade anspänningen på riksbankens metalliska kassa.

Det 1839-1941 uppförda Börshuset till vänster räddades undan branden. Senare litografi av Wilhelm Heuer efter en teckning av Charles Fuchs.

182 kade. Men indragna lån skulle slå mot näringslivet, just när krisen ändå gjorde läget kärvt nog. Därför hade 1835 års bankoreglements betonat förebyggande åtgärder, och farit varligt fram med lånen. Nu satte riksdagen låneindragningen i första rummet. »Strypsyste­met« förutsattes bli det viktigaste medlet att skydda penningvärdet.

För stunden skulle det inte behövas. Skörden 1845 var överdådig. Spannmålsutförelsen var som störst 1847, och inte förrän 1851 drabbades landet av en skörd under medelmåttan. Den första järnvägsruschen i omvärlden ökade efterfrågan på svenskt järn och trä. Sverige tog bort exporttullen på bräder och plank i 1845 års tulltaxa, strax efter att England stegvis hade börjat sänka importtullen på trävaror. Silvret strömmade in i landet, samtidigt som 1845 års bankoreglements vidgade riksbankens rätt att ge ut sedlar till 4:1 mot den metalliska kassan. England drabbades av en bankkris 1847, flera andra europeiska ekonomier stördes av revolutionsåret 1848, men Sverige kom jämförelsevis lindrigt undan.

FILIALBANKERNA

Den kritiska hållningen mot affärsbankerna skärptes. Kungamakten hade utnyttjat sin lagstiftningsrätt inom det ekonomiska området till att utfärda 1846 års banklagar under de goda åren, men 1848 begärde riksdagen att regeringen inte skulle bevilja oktroj för några nya privatbanker. De befintliga bankerna borde upphöra när deras tioåriga oktroj löpte ut under åren 1856–1857. Paradoxalt nog gynnade oktrojstoppet de etablerade privatbankerna, eftersom de därmed förblev ensamma om den privata sedelutgivningningen.

I väntan på bankstoppet angrep motståndarna de enskilda bankernas finansiering. Vid 1844–1845 års riksdag krävde de att den lägsta tillåtna sedelvalören skulle höjas till 20 rdr. Eftersom det var småsedlarna på 5 och 10 rdr rgs som cirkulerade mest och längst var det dessa som finansierade mycket av utlåningen. De sammansatta banko- och lagutskotten ansåg »det vara tvivel underkastat, huruvida de enskilda bankerna under sådant förhållande skulle vilja och kunna fortsätta sin rörelse«. Utskottet stannade för medelvägen 6 rdr 32 sk bco (10 rdr rgs), vilket blev ständernas beslut.

Kungl. Maj:t utfärdade en kungörelse om att femmorna skulle fortsätta att löpa 1850 ut, innan tiorna blev de lägsta tillåtna sedlarna. Sedan sköt regeringen på tidpunkten genom att bevilja dispenser och uppskov, men

hotet om småsedlarnas indragning hängde alltfört över de enskilda bankerna. 183

År 1830 öppnades riksbanken för inlåning från allmänheten. Samma år började bankosedlarna ges en mer tilltalande utformning. På 1830-talet inleddes också en affärs­mässig utlåning, korta lån på högst 20 000 rdr som löpte på fyra till nio månader med 6 procents ränta. Bankmotståndarna såg länge riksbanken som ett alternativ till de enskilda bankerna. Steg för steg rustades den för att tävla på affärsbankernas marknad.

Men andra överväganden gjorde sig gällande. Det brittiska beslutet att sära på Bank of Englands sedelutgivning och bankverksamhet hägrade som förebild. Uppmaningen till regeringen att inte förnya de privata bankoktrojerna försågs med reservationen att det borde ske »utan olägenhet för det allmänna«. Hur skulle näringslivet klara sin kreditförsörjning om landsortens enskilda banker upphörde?

Frågan fick ett märkligt svar. Även bankmotståndarna insåg svårigheten för riksbanken att stå för den direkta utlåningen till allmänheten. Vid 1850–51 års riksdag lanserades förslaget om filialbankerna. De nya bankerna skulle vara privata företag. De skulle inte ha någon sedelutgivningsrätt, utan lånerörelsen skulle finansieras med billiga lån och kreditiv från riksbanken. Tanken var att de skulle sprida riksbankens sedlar för att minska marknaden för den privata utgivningningen.

Bankoutskottet hoppades att filialbankerna skulle kunna frigöra riksbanken från den dubbla rollen som låneanstalt och som silvermyntfotens väktare. Filialbankerna skulle så småningom kunna överta riksbankens lånerörelse. Riksbanken skulle nöja sig med att lyfta ränta på försträckningarna till filialbankerna och ägna sin uppmärksamhet åt riksmyntets silvervärde.

Det blev en blygsam början. Riksdagen anvisade en del av riksbankens vinst till den nya rörelsen, men det räckte bara till att öppna ett par filialbanker. Satsningen fortsatte emellertid vid riksdagarna 1853–1854 och 1856–1858. Så småningom byggdes verksamheten ut till ett nät på 22 filialbanker. Egentligen var beteckningen missvisande. Bortsett från finansieringen spelade riksbanken ingen roll i filialbankernas rörelse. I praktiken blev filialbankerna lika självständiga som de enskilda bankerna.

Det utnyttjade sjöofficeren och grosshandlaren A. O. Wallenberg. Redan vid årsskiftet 1837/1838 hade han tecknat aktier i den nygrundade Östgötha Privat-Bank. Wallenberg kom ursprungligen från Linköping. Under sin sjömilitära karriär hade han etablerat politiska och kommersiella intressen i Sundsvall, som han representerade vid en rad riksdagar.

Nu fick han ihop tillräckligt många intressenter för att grunda filialbanker i Sundsvall och Hudiksvall. Som inofficiell verkställande direktör bidrog han redan från början till att förnya det svenska bankväsendet. Wallenbergs filialbanker koncentrerade sin utlåning på diskontering av växlar. Förfallna växlar var lättare att driva in än andra skulder, och dessutom kunde man kringgå förbudet mot högre ränta än 6 procent. Han sålde bankens egna växlar på Stockholm och Östgöta Bank, vilket gjorde det lättare för kunderna att betala på främmande ort. För egen del tog han bra betalt, en femtedel av vinsten i tantiem – det var också en nyhet för svenska banker.

Konkurrensen med privatbankerna blev dyrare och mer riskabel än vad filialbankernas tillskyndare hade räknat med. Riksbanken fick bara drygt två procent i ränta från filialbankerna, mot beräknade tre. Krediterna till filialbankerna låste en stor del av riksbankens likviditet. Framför allt hade filialbankerna svårt att få någon volym i sin rörelse. Den genomsnittliga filialbanken var bara en femtedel så stor som den genomsnittliga privatbanken, vilket var för lite för att bjuda effektiv konkurrens.

Ändå blev upplösningen en politisk sensation, menar Nilsson (2006). På våren 1863 föreslog ett nästan enigt bankutskott att inga nya filialbanksanslag skulle beviljas. Alla de gamla filialbankerna borde avvecklas med början 1868. Enligt 1881 års bankkommitté berodde beslutet på den dåliga avkastningen på riksbankens kapital i filialbankerna, men Nilsson vidarebefordrar ytterligare en förklaring från A.O. Wallenberg. Kontraktsposten Anders Sandberg i Madesjö var nyckelfiguren. Sandberg var en gammal privatbanksmotståndare som i utskottet tog på sig prästernas hävdvunna roll att hjälpa bönderna med formuleringar. Sedan Sandberg fått veta att filialbankerna i Sundsvall och Hudiksvall hjälpte till att sprida privatbankernas sedlar gjorde han helt om. Spridningen var ett svek mot riksbanken. Dessutom hävdade han att filialbankernas utlåning var koncentrerad till fördärliga borgenslån. Med Sandberg svängde utskottet och prästeståndet, och bönderna hann inte med.

Det gladda regeringens företrädare, finansministern J. A. Gripenstedt. Inför riksståndens gemensamma överläggning om bankfrågorna välkomnade han en ny typ av banker som verkade »utan någon subvention, som de alla hittills haft; filialbankerna i de försträckningar de fått från riksbanken, och de enskilda bankerna i sin vinstgivande sedelutgivningsrätt«. Sveriges mest framsynte finansminister blickade in i framtiden, men den skulle dröja.

Under flera årtionden var A.O. Wallenberg (1816–1886) den svenska bankpolitikens ledande man, både som bankdirektör

och som riksdagsman.
Fotografi av Bertha Valerius 1864.

BANKVÄSENDET TAR FORM

På 1850-talet steg den internationella prisnivån. Upptäckten av de stora guldfälten i Kalifornien 1848 och Australien 1851 bidrog till ett kraftigt uppsving i guldproduktionen, vilket pressade priset på guld, ökade penningmängden och ledde till inflation. I länder med dubbel myntfot trängde det billiga guldet undan silvret, som strömmade över till länder med silvermyntfot och därmed spred inflationen dit. Det ökade utbudet av guld innebar att guldmyntens värde minskade, vilket avspeglade sig i att priserna på varor och tjänster började stiga. Tjugofem års stigande världsmarknadspriser stimulerade industrialiseringen och kommersialiseringen inom näringslivet. Det gav ett uppsving åt bankväsendet och spred guldmyntfoten över världen.

För Sveriges del blev uppsvinget ännu starkare sedan Krimkriget brutit ut. Sedan Ryssland hade gått in i furstendömena Moldova och Valakiet förklarade det osmanska riket krig mot tsaren den 4 oktober 1853. Sedan Storbritannien och Frankrike förgäves sökt bilägga konflikten slöt de upp på sultanens sida och förklarade Ryssland krig 1854.

Sardinien gick med 1855 för att få upp den italienska frågan vid fredskonferensen. Även Oscar I – som hade efterträtt sin far den 8 mars 1844 – manövrerade för en anslutning till västmakterna, i hopp om att återvinna Finland. »Mycket talar för att man räknade med att ett svenskt deltagande i kriget dessutom skulle ha medfört goda chanser för en kunglig statskupp à la Napoleon III«, menar Nilsson (1984), men kungen blev inte klar i tid. Efter nästan ett års belägring erövrade västmakterna Sevastopol i september 1855 och sänkte den ryska flottan. Kriget stannade av, Oscar hann inte fram, och i mars 1856 slöts freden i Paris.

Läget påminde om Napoleonkrigens högkonjunktur. De krigförande ländernas exportörer kunde inte längre konkurrera med sina svenska rivaler på fiendens marknader. Sverige sålde spannmål, trävaror och järn, intäkterna strömmade in och entreprenörerna spekulerade i fastigheter som kunde avkasta ännu mer varor att exportera. För Norrlands del tillkom möjligheterna till förbjuden transithandel från västmakterna till det blockerade Ryssland över Finland. Under uppsvinget 1851–1855 var riksbankens utlåning oförändrad, medan de privata bankernas utlåning ökade med 26 procent. Konjunkturer nådde sin kulmen 1854, men den varade Krimkriget ut.

Mellan 1850 och 1870 ökade den svenska exporten med i genomsnitt över 7 procent om året, jämfört med 0,7 procent årligen de föregående 50 åren. Den mest spektakulära utvecklingen stod havreexporten för. Urbaniseringen i Europa ökade de korta transportererna och därmed behovet av hästar. År 1850 utgjorde havren en tiondel av den svenska exporten, kring 1870 svarade den för närmare en tredjedel. Exporten av timmer och sågade trävaror ökade med 9 procent om året under samma tid, från drygt en fjärdedel av exporten till drygt en tredjedel. I gengäld minskade metallernas (framför allt järnets) andel från 70 till 40 procent. Exporten var geografiskt väl spridd: havre från Götaland, järn från Svealand och trä från Norrland.

När aktiviteten ökade blev bristerna i det gamla finansiella systemet tydliga. Nilsson (1981) anför grosshandlare J. L. Strindberg (Augustus farbror) som exempel. Denne hade drivit bankirrerelse med en omfattande inlåning från allmänheten, men gick 1852 i konkurs. *Aftonbladet* menade att ett studium av konkurshandlingarna pekade på behovet av en bank.

Endast den omständigheten att en person, som ej är känd att äga någon solid förmögenhet, kan, då han öppnar en depositörrelse, bliva anlitad så pass mycket som hr Strindberg, antyder i sin mån det stora behovet av en verklig depositbank, och utan att se på erfarenheten, finner man dessutom att så måste vara förhållandet.

Den goda konjunkturer lockade fram nya aktörer. Det mest spektakulära försöket var planerna på en »belgisk« bank, en investeringsbank med ett långt större aktiekapital än någon svensk bank dittills hade haft. I Paris hade bröderna Émile och Isaac Péreire 1852 grundat Société générale de crédit mobilier, men ett par belgiska institut hade varit verksamma ända sedan 1830-talet. Dessa banker byggde inte på solidariskt ansvar utan på aktier och begränsad ansvarighet för delägarna. De satsade stora mängder kapital på emissioner av aktier och obligationer, lånade ut pengar mot säkerhet i värdepapper och opererade själva på börsen.

I svensk tappning kallades den föreslagna storbanken Svenska Handelsaktiebanken. Den skulle ha ett maximalt aktiekapital på 12 miljoner rdr bco (18 miljoner rdr rgs), även om bara en mindre del skulle betalas in kontant. Projektet var vagt i konturerna; antagligen hade grundarna tänkt sig en crédit mobilier-verksamhet, men garderat sig med möjligheten att driva SHAB som en vanlig affärsbank. Grundarna hoppades kunna dra in ut-

188 ländskt, främst engelskt kapital i den nya banken.

Männen bakom SHAB sökte oktroj hos Kungl. Maj:t den 21 februari 1853. Bara några dagar senare begärde bankofullmäktige att få ansökan på remiss. Riksbankens remissvar blev starkt kritiskt. Bankens byråkrati hade många tekniska invändningar mot den föreslagna bankens reglemente, men framför allt bävade fullmäktige för vad storbanken skulle betyda för penningvärdet. SHAB:s stora kapitaltillskott och utlandsupplåning skulle göra Sverige mer beroende av konjunkturerna i utlandet. Växeldeputeraden Frans Schartau, en av borgarståndets och fullmäktiges ledande män, såg en risk för att aktiebanken skulle ge sig in i arbitrageaffärer och växelrytteri som äventyrade riksbankens små valutareserver. Den största faran låg dock i att SHAB måste placera sitt enorma kapital på den svenska marknaden, med överspekulation och ekonomisk kris som oundviklig följd. Efter en omfattande offentlig debatt rann försöket ut i sanden. SHAB:s ansökan återkom i nya upplagor, i juni 1853 och i februari 1856.

År 1856 hade SHAB fått en rival. Med bankerfarenheten från Sundsvall i bagaget hade A.O. Wallenberg samlat 72 delägare till ett nytt bankbolag i Stockholm. Under förberedelserna kallades Wallenbergs projekt för kontrabanken. Den hade två huvudmotståndare: dels SHAB, dels riksbanken, som menade att det inte behövdes någon enskild bank överhuvudtaget i huvudstaden.

Kontrabanken försökte undvika konflikten med riksbanken. Wallenberg kunde nöja sig med en filialbank. Hur som helst kunde väl en lokalbank med ganska blygsam grundfond omöjligen bli någon farlig konkurrent till riksbanken? I Göteborg hade en privatbank opererat sida vid sida med riksbankens lånekontor i åtta år utan att någondera tagit skada.

Saken komplicerades av kungahusets privata affärer. Karl XIV Johan hade lagt sig till med malmfälten i Gällivare. Malmkroppen var rik, men kostnaderna för att forsla ut malmen knäckte lönsamheten. Investeringen blev en börda på kungahusets ansträngda ekonomi. Redan 1846 försökte Oscar I sälja malmfälten till England. I december 1855 köptes de av ett konsortium bestående av norska företagare i trävaror, som ville åt Gällivare för skogens skull och tänkte sälja malmfälten vidare.

Köpeskillingen var hög i förhållande till driftresultatet, menar Qvist (1964), men kungahuset bjöd på en politisk favör. Två veckor efter försäljningen körde Oscar I över majoriteten i statsrådet och upphävde förbudet mot export av tackjärn. Sedan dröjde det ända till i maj 1857, innan kö-

Oscar I (1799–1859).
Konstnär: Fredrik Westin.

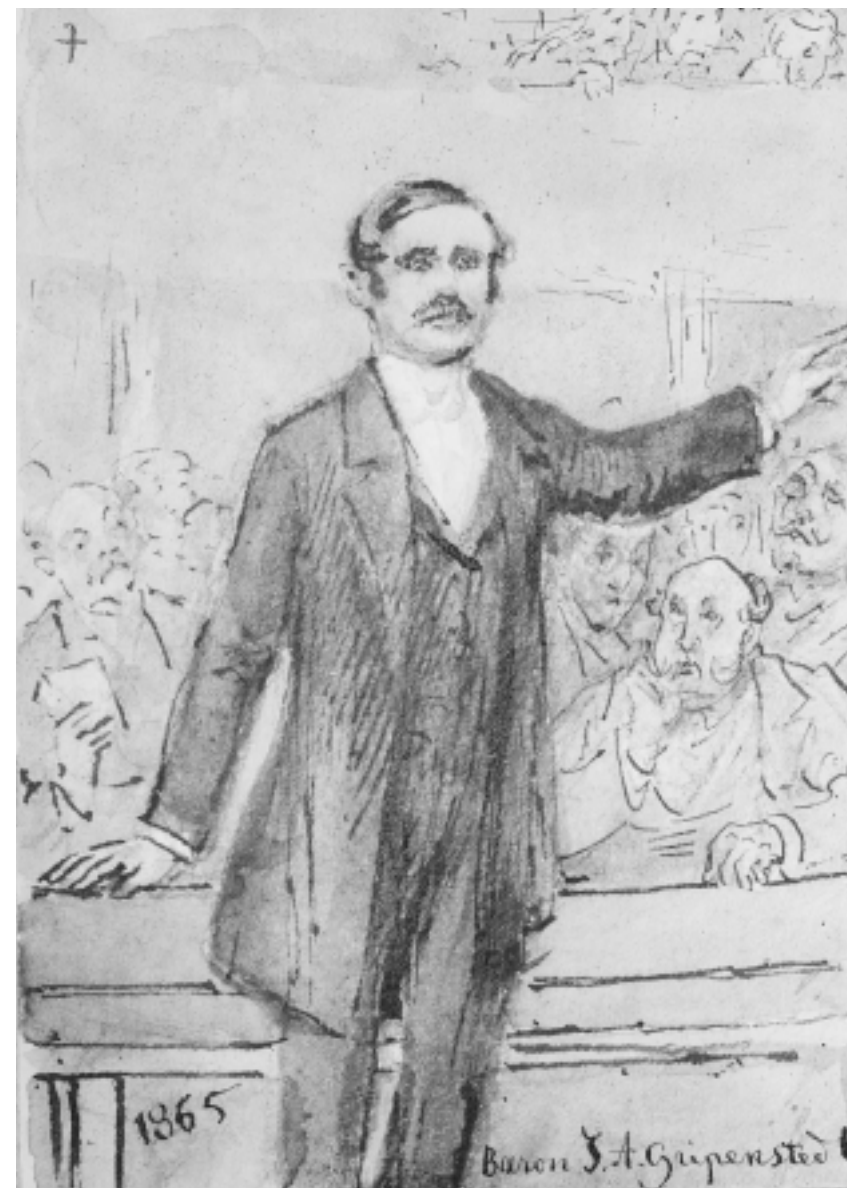
190 pebrevet utfärdades. Då hade Kungl. Maj:t nyligen lagt en proposition om att slopa exportförbudet även för järnmalm. Nilsson (2006) avvisar inte tanken att Oscars engagemang för SHAB var en annan sida av samma »skabbiga sak«, för att tala Wallenbergs språk. Men frigivningen av malmen och tackjärnet öppnade nya vägar för den svenska järnhanteringen.

Den 16 maj 1856 behandlades SHAB i konselj. Kungen talade för omedelbar oktroj åt SHAB, men flera av de tunga statsråden gick emot honom. Kungl. Maj:t förklarade sig förhindrad att bifalla förslaget till reglemente »i det skick det för närvarande blivit framställt«. Det var ett avslag, men rymde ändå en öppning för ett nytt förslag. Statsråden Gripenstedt och Wallenstein pekade i debatten på »kontrabanken« som en fullt tillfredsställande lösning av Stockholms bankfråga.

Samtidigt hade Oscar börjat förbereda en ombildning av ministären inför höstens riksdag. Den 22 maj erbjöd han Gripenstedt portföljen som finansminister. Gripenstedt krävde »att ej handelsaktiebänkfrågan företages ånyo förrän ständerna fått yttra sig om principen för en sådan lagstiftning«. Kungen föll undan. Den 1 juli 1856 beviljade Kungl. Maj:t en tioårig oktroj åt den sedelutgivande privatbanken Stockholms Enskilda Bank.

A.O. Wallenberg utnyttjade det goda ekonomiska läget. Montgomery (1947) påpekar att 1800-talets internationella högkonjunkturer ledde till kapitalöverflöd och sänkta räntor, när de ökade exportintäkterna strömmade in i landet. Under Krimkriget hade många låntagare sagt upp sina lån och betalat med exportboomens förtjänster. Det innebar att det fanns gott om kapital som behövde placeras. Stockholms Enskilda Bank blev den första större banken som till stor del finansierade sin lånerörelse med insättningar. Banken öppnade depositionsräkningar med god ränta, men med några månaders uppsägningstid för den som ville ta ut sina pengar. Det gav banken en större stabilitet än de gängse avistaräkningarna, där kapitalet kunde tas ut på dagen.

Till slut fick Sverige också en *crédit mobilière*-bank, denna gång med A. O. Wallenbergs benägna bistånd. År 1863 hörde han till dem som begärde oktroj för Skandinaviska Kreditaktiebolaget. Initiativtagarna hoppades att det nya bolaget skulle kanalisera utländskt kapital till svenska industrisättningar, på samma sätt som Allmänna Hypoteksbanken förmedlade utländskt kapital till jordbruket. Banken skulle förmedla obligationslån och köpa och sälja aktier, för att öka stabiliteten »särdeles i ett land, där ingen fondmarknad kommit till stånd«.

Som statsråd och slutligen finansminister lade Johan August Gripenstedt (1813–1874) grunden för statens roll i ekonomins modernisering. Teckning av Fritz von Dardel 1865.

Ursprungligen var tanken att utländska finansiärer skulle stå för huvuddelen av kapitalet och aktierna, men i november–december 1863 försämrades den kontinentala penningmarknaden drastiskt. Bank of England höjde diskontot från 4 till 8 procent. Samtidigt skärptes konflikten om Slesvig-Holstein. Danmark utmanade tyska riket genom att utfärda en ny grundlag för både Danmark och Slesvig. Karl XV hade velat gå in i kriget på dansk sida, i förhoppning om att ena Norden under sin krona, men Gripenstedt höll emot. Gasslander (1949) återger de larmrapporter som nådde finansministern från olika håll. Hans svärfar varnade för att söka utländska lån; firman Rothschild i Paris hade blivit betänksam mot ett svenskt statslån på grund av krigsfaran; och från Hamburg rapporterades ett kraftigt kursfall på de svenska obligationerna. Med marknaden i ryggen och de norska statsrådets hjälp hejdade Gripenstedt Karl XV:s planer. För första gången hade civilisterna i regeringen lagt band på en krigslysten kung.

I december trängde Tyska förbundets trupper in i Holstein. I januari 1864 förklarade Preussen och Österrike krig mot Danmark. Då var de utländska finansiärerna inte beredda att gå in i några skandinaviska bankaffärer. Den danske bank- och industrimannen C. F. Tietgen begärde uppskov, men A. O. Wallenberg drev igenom att minimikapitalet skulle tecknas, att styrelsen skulle bantas och att 9 av 10 ledamöter skulle vara svenskar. Den ursprungliga initiativtagaren Tietgen blev den ende utlänningen. Skandinaviska Kreditaktiebolaget kom igång 1864 och utvecklades snabbt till en av landets största banker, med den inflyttade dansken Theodor Mannheimer som förste verkställande direktör i Göteborg. Banken öppnade likaberättigade kontor i Stockholm och Norrköping.

Skandinaviska Kredit skilde sig från de enskilda bankerna genom att den inte gav ut några sedlar som delägarna måste ta ansvar för, utan finansierade sig genom inlåning och genom aktier där ansvarigheten var begränsad till aktiekapitalet. Beteckningen affärsbanker används om alla privata banker (först på 1900-talet tillkommer statligt ägda affärsbanker), både aktiebankerna och de enskilda bankerna.

Detta år blev ett genombrottsår i bankpolitiken. Finansminister Gripenstedt hade försäkrat att regeringen inte längre skulle bedöma »nyttan« av varje oktrojansökan, utan öppna vägen för fri etablering. År 1864 oktrojades åtta nya enskilda banker, nästa år ytterligare fyra, vilket innebar att antalet sedelutgivande banker hade fördubblats. Efter beslutet att lägga ned filialbankerna gick det en våg av sammanslagningar och ombildningar till

vanliga affärsbanker över landet. Stockholms Handelsbank bildades som aktiebank 1871 efter en konflikt inom Stockholms Enskilda Bank (vitsarna kallade den Frånskilda Banken), men sedan stabiliserades bankväsendet för ett par årtionden framöver.

DEN FÖRSTA BANKKRISEN

Krimkonjunkturen gick över med freden. 1857 års handelskris blev den häftigaste men också den kortaste av 1800-talets kriser. I slutet av augusti ställde ett försäkringsbolag i Cincinnati i USA in betalningarna. Från USA spred sig krisen till Europa. En god skörd pressade spannmålspriserna. Särskilt i England och Hamburg råkade rader av handelshus och bankfirmor illa ut, många av dem med omfattande krediter till den nordiska utrikeshandeln. Mot slutet av året nådde krisen Sverige, och 1858 blev ett depressionsår. På världsmarknaden sjönk priserna med 15 procent, den svenska exporten föll kraftigt och förhållandena mellan export- och importpriser försämrades.

Den skarpa krisen fick stor betydelse för kreditmarknadens och bankväsendets utveckling. Ingen vågade låna ut ens mot goda säkerheter. Handelshus och bankirer vacklade, affärskretsarna krävde att staten skulle gripa in. Men finansminister Gripenstedt var skeptisk. Vid en konferens den 20 november 1857 mellan regeringen och representanter för riksbanks- och riksgäldsfullmäktige var det bara kronprinsen-regenten som talade för ett statligt ingripande.

Det som fick Gripenstedt att ändra sig var krisen för Skånes Enskilda Bank i Ystad. Bankens sedlar användes inte bara i Skåne, utan hade också sökt sig över till Danmark. Två svenska riksdaler var nästan lika mycket värda som en dansk, vilket underlättade utbytet. Under krisen rusade både skåningar och danskar till banken för att lösa in sina sedlar mot riksmünt och silver. Krisen betydde att banken inte kunde utnyttja sina vanliga kreditiv för att stärka kassan. Den 7 december telegraferade landshövdingen i Malmö att ställningen var ytterst oroande. Dagen därpå meddelade han att banken måste stänga, om den inte hade fått ett lån på 650 000 rdr redan före nästa kväll.

Då handlade Gripenstedt. Han bröt igenom hindren för ett statligt ingripande, och ordnade ett lån på 500 000 rdr från statskontoret mot säkerhet i Skånska Hypoteksföreningens obligationer. Obligationerna låg i förvar

194 hos Skånebankens växlingsombud i Stockholm,²⁴ men denne vägrade att ställa personlig tilläggsborgen för lånet. A. O. Wallenberg skrev på i stället och tog sedan över som skåningarnas växlingsombud. Den 11 december kunde banken disponera den halva miljonen, som avvärdade den överhängande faran.

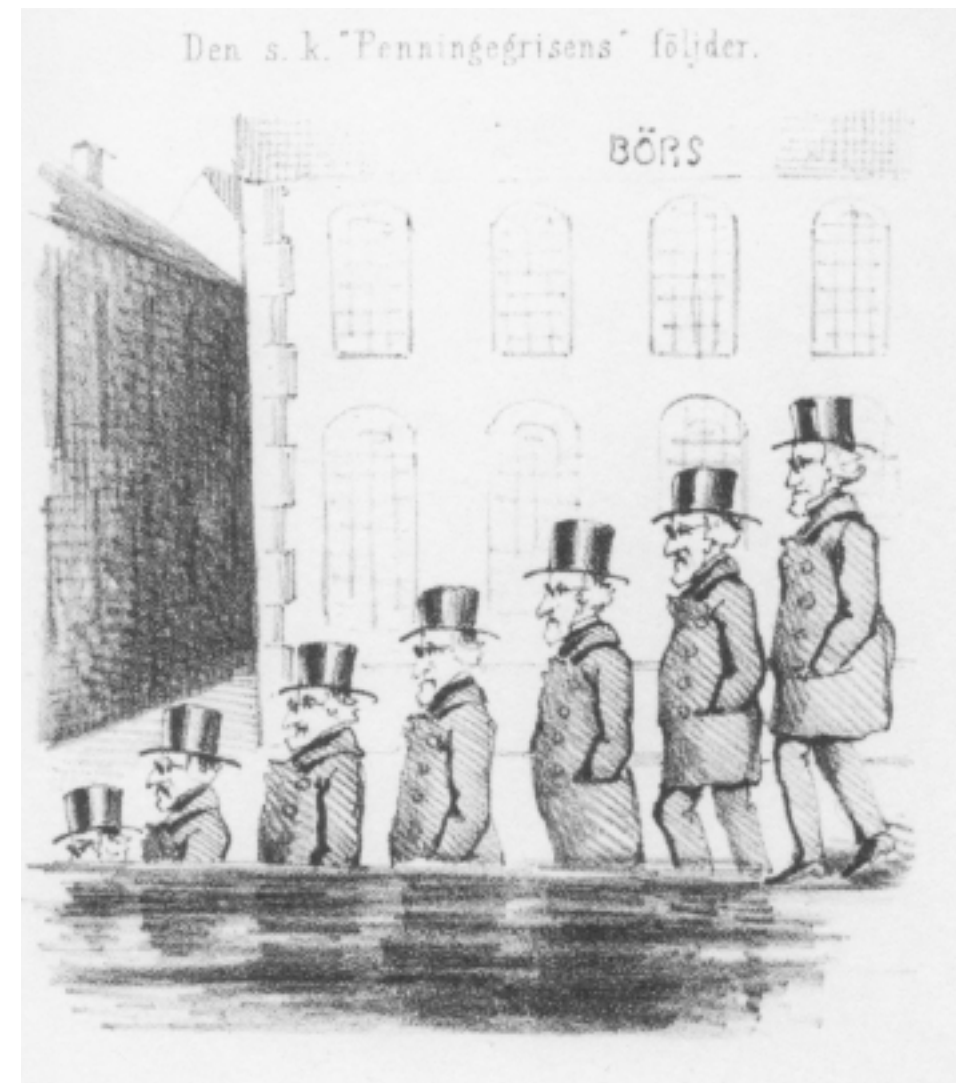
Samtidigt förberedde Gripenstedt en bredare insats. Sveriges ombud i utlandet fick i uppdrag att höra sig för om ett tvåårigt statslån för att lindra krisen på den svenska kreditmarknaden. Beskickningen i London svarade nästa dag: »Depesch av den 8 mottagen. Rothschild vill svara i nästa vecka. Baring i morgon. Dåliga utsikter. Hambro anser omöjligt att göra affären på det uppgivna villkoret. Han och de nämnde anse det föreslagna mer såsom en växel på 2 år än ett lån, och penningar på växel giva nu för tiden 10 %.«

Lånet blev av, men det blev dyrt. Regeringen fick låna vad den behövde i Hamburg, på sämre villkor än riksgäldskontoret några dagar tidigare hade fått i Frankfurt am Main. Men Gripenstedt tog det fulla ansvaret, regeringen bekräftade villkoren, och pengarna placerades i en statslånefond. Den som behövde kredit kunde låna ur fonden, även om räntan var hög – först 9, så småningom 8 procent. Därmed var den akuta krisen hävd.

Några år senare hade lärdomen satt sig. I september 1863 konstaterade Gripenstedt på Riddarhuset att »en bankinrättning obestriddligen står uti helt annat förhållande till allmänheten, än andra industriella anstalter, såsom t.ex. ett bomullsspinneri eller en badinrättning« (Nilsson, 1989). Han var den förste finansministern som tvingades inse att staten inte kunde lämna bankerna åt sitt öde. De skulle bli flera.

Samtiden jämförde villkoren mellan de båda lånen. Fredrik Åkerman, som var ordförande i riksgäldsfullmäktige, hade erbjudit sig att samordna upplåningen, men Gripenstedt avvisade förslaget. Nilsson menar att Gripenstedt kan ha förtigit ett skäl för att säga nej. »Det skälet var att Riksbanken behövde krislånet inte bara för det svenska näringslivet utan också för sin egen räkning.« Med sin stora affärsbanksrörelse var även riksbanken skakad av krisen.

²⁴ Landsortsbankerna var faktiskt (men inte formellt) tvungna att hålla sig med ett ombud i Stockholm som växlade in deras sedlar i riksmünt. Detta hade ofta skötts av handelshus eller bankirer, men 1857 erbjöd Stockholms Enskilda Bank dessa banker att centralisera växlingen till sitt huvudkontor på Lilla Nygatan i Gamla stan. Allmänheten kunde växla in alla sina blandade sedlar på ett ställe, varje vardag i veckan, i stället för att gå runt till alla olika ombud som bara tog emot två dagar i veckan.

År 1857 utbröt en kort men häftig internationell handelskris. Bankirer och handelshus hamnade på obestånd, men Gripenstedt och Wallenberg hjälpte Skånes Enskilda Bank ur knipan. Karikatyr av okänd tecknare.

DE VILSNA CENTRALBANKSFUNKTIONERNA

Ju mer omfattande och utvecklad kreditmarknaden blev, desto tydligare blev behovet av samordning, stöd och reglering. De enskilda bankerna ville placera sina överskott, de måste rediskontera kundernas växlar, de behövde kreditiv att dra på i kristider. Det var inte bara jordbruket och hypoteksföreningarna som letade kapital utomlands; den svenska kapitalmarknaden klarade inte av den expanderande industrins investeringar på egen hand.

I andra länder hamnade dessa funktioner efter hand i den nationella banken, som ibland var privatägd men även då statligt reglerad. Bank of England samlade upp de andra bankernas överskott, Banque de France diskonterade växlar. Men i Sverige lade politiken hinder i vägen för samspelet mellan riksbanken och de andra instituten. Sedan diskonternas haveri fanns det ett uttryckligt förbud för staten att stödja de enskilda bankerna. 1824 års kungörelse slog fast att privatbankerna »varken nu eller framdeles skola kunna påräkna något understöd av allmänna medel samt att under ingen förevändning staten må kunna bliva mera i deras än andra enskilda företag inblandad eller på något sätt komma att bidra till deras upprätthållande eller utredning«.

Det var ett förbud som tolkades tämligen strängt. I december 1857 var Gripenstedt inte beredd att ta emot privata banksedlar i skatteuppbörden, trots att detta skulle ha lättat trycket mot Skånes Enskilda Bank. Tvärtom påminde staten sina räntmästare om att de inte fick ta emot privatbankssedlar i uppbörden (Montgomery, 1947). Det innebar också att riksbanken inte ansågs kunna gå de enskilda bankerna till handa i det som så småningom skulle bli centralbankens funktioner.

I stället sökte sig rollerna andra aktörer. Vid 1857–1858 års kris grep staten till slut in och organiserade statslånefonden. Frans Schartau utnyttjade sin dubbelroll som växeldeputerad i riksbanken och som ledare för ett av de stora handelshusen till att organisera en kreditförening, som kunde placera de svenska växlarna i Hamburg när bankirerna inte ställde upp. Växlarna placerades i ett kontor i Hamburg som grosshandlaren C. D. Jederholm åkte ned och drev över vintern. När riksbanken övertog växlarna från Jederholms kontor kunde dessa räknas in i bankens kassa, eftersom denna tilläts omfatta växlar på Hamburg. Därmed kunde banken frigöra silver, som de svenska handelshusen växlade till sig och skeppade ut för att betala sina skulder när handelskrisen ledde till att kreditmarknaden ströps och lånen drogs in.

Under 1800-talets senare del ordnades den utländska kapitalförsörjningen dels genom affärsbankerna, dels genom riksgäldskontoret och Allmänna Hypoteksbanken. I första hand handlade det om att tillgodose det svenska näringslivets kapitalbehov, men tillgången till utländska medel innebar också att dessa institutioner kunde hjälpa utsatta banker när de hamnade i ekonomisk knipa, som *lender of last resort*.

Detta ledde till egendomliga situationer i förhållandet mellan riksbanken och riksgäldskontoret. Båda var riksdagens verk, och i början av 1800-talet hade Gustav IV Adolf föreslagit att de skulle läggas under samma fullmäktige. Men förslaget föll, och banken och kontoret kom tidvis att motverka varandras åtgärder. I slutet av 1840-talets högkonjunktur stagnerade exporten och det blev ont om krediter. Regeringen förmådde då riksgäldskontoret att stimulera ekonomin genom att köpa och belåna obligationer, medan riksbanken tvärtom drog in utestående lån för att hålla igen importen och efterfrågan.

Utgångspunkten för riksgäldens agerande var 1840–1841 års riksdagsbeslut att kontoret skulle förränta sina outnyttjade medel på kreditmarknaden. Det var med dessa förräntningsmedel som kontoret kunde bistå banker i trängda lägen. Under 1870-talet förekom det att riksgälden placerade obligationer i utlandet hellre än att säga upp gäldenärernas lån.

Affärsbankernas motståndare varnade sprickan i riksdagens rustning. De krävde ökad samordning mellan riksbanken och riksgäldskontoret. Vid riksdagen 1874 föreslog revisorerna att riksgäldens lånerörelse skulle flyttas över till riksbanken. De sammansatta stats- och bankoutskotten tillstyrkte. De närmaste åren gick besluten fram och tillbaka, men sommaren 1876 drev riksbanksfullmäktige igenom att kontoret skulle placera en stor del av sina överskottsmedel i banken. Under de närmaste åren smalt riksgäldens utlåning till bankerna samman. Det berodde inte bara på den politiska styrningen till riksbanken; kontoret hade dessutom mindre medel att förränta när statens upplåningsbehov minskade under 1880-talet.

I stället trädde Allmänna Hypoteksbanken in. Från 1877 blev denna bank en viktigare kreditgivare till det övriga bankväsendet än riksgäldskontoret. Regeringens inflytande över hypoteksbanken var större än över de båda riksdagsverken, eftersom Kungl. Maj:t utsåg bankens ordförande. Det gav regeringen större möjlighet att påverka utlandsemissionerna, både hur stora de skulle vara och när lånen skulle placeras på marknaden.

Riksgäldskontoret återkom som långgivare till affärsbankerna, inte

198 minst i samband med Baringkrisen 1890. Men återkomsten var omstridd. Inom riksgäldsfullmäktige protesterade lantmannapartisten Johan Johanson i Noraskog mot att kontoret skulle ställa sina överskottsbelopp till den allmänna affärsrörelsens förfogande, eftersom detta kunde förlama riksbankens åtgärder för att reglera penningmarknaden.

Åtskilliga av centralbankens funktioner hanterades inom den privata banksfären. Länge begränsades bankernas verksamhet av att alla överföringar mellan bankens kontor, dess växlingsombud på andra orter och andra banker måste göras i kontanta sedlar och mynt. Det innebar höga kostnader och en påtaglig risk. Ofta skickade man sedelpaket med styrelseledamöter eller andra betrodda personer, som ändå skulle resa den vägen. På 1850-talet började man våga skicka pengar med ångbåtar, med sedelpaketerna anförtrodda i befälhavarens personliga vård.

Att frigöra bankerna från kontanternas begränsningar var en av de bärande idéerna när A.O. Wallenberg grundade Stockholms Enskilda Bank. Den nya banken skulle hjälpa kusinerna på landet att klarera fordringar mot varandra, ordna kundernas betalningar på annan ort och fylla behovet av att växla sedlar mot varandra och mot riksmünt. Allt fler valde Stockholms Enskilda Bank som växlingsombud. Redan i Sundsvall hade Wallenberg lanserat postremissväxlarna, som gjorde överföringen av pengar smidigare och mindre riskabel än den varit tidigare. Den bank som ställde ut växlarna fick dessutom en räntefri kassa till dess växlarna löstes in. Wallenbergs bank blev den första enskilda banken som köpte och sålde växlar på utlandet, till den växande exportnäringens hjälp.

Snart tog det nygrundade Skandinaviska Kreditaktiebolaget över mycket av centralbanksrollen. Den nya banken gav inte ut några egna sedlar och konkurrerade därför inte med landsortsbankerna, menar Söderlund (1964). Tvärtom lovade »skandinaverna« att använda landsortsbankernas sedlar i sin egen rörelse. Dessutom erbjöd Skandinaviska bättre räntor än Stockholms Enskilda. Kreditaktiebolaget åtog sig att sköta landsortsbankernas köp av utlandsvaluta i Stockholm och Göteborg. Att Kreditaktiebolaget så snabbt blev »bankernas bank« bidrog starkt till att det redan under de första tio åren blev en av de två största bankerna i Sverige.

På så vis improviserade instituten och staten den ena centralbanksfunktionen efter den andra. Det privata bankväsendet växte snabbt, även jämfört med andra länder, men i detta avseende släpade det svenska systemet efter utvecklingen i omvärlden.

Theodor Mannheimer (1833–1900) blev den förste verkställande direktören i Skandinaviska Kredit AB, som övertog Stockholms Enskilda Banks roll som privatbankernas »centralbank«.

Vid 1800-talets mitt var riksbanken en ålderdomlig institution. Nilsson (1981) återger astronomiprofessorn J. Mortimer Agardhs redogörelse i prästeståndet för den omständliga processen i banken. Allmänheten måste springa runt mellan olika rum i de båda bankohusen vid Järntorget, där ett tiotal tjänstemän var inblandade innan formkraven hade fått sitt:

Antag att jag har en kronoutskyld [utgift till kronan], uppgående till 10 rdr, så måste jag med en enkom [bara] för detta ändamål skriven insättningsnota först begiva mig till någon av de fyra i nedre våningen av gamla bankohuset placerade *expeditionskassörerna*, som, efter att hava räknat pengarna, meddelar mig kassabevis härå; med detta begiver jag mig till den i samma lokal placerade *kassaspecialföraren*, som annoterar attesten och förser den med sitt namnchiffer och »annot«.

Sedan måste jag författa en särskild nota för depositionsavdelningen, upptagande de särskilda dokumenterna, om dessa äro flera, och därmed beger jag mig före kl 11 till den två trappor upp i nya bankohuset belägna depositionsavdelningens lucka, och avlämnar där min nota och mina dokumenter, får därå en pollett, med vilken jag måste åter infinna mig kl ½ 2, då jag mot inlämnande av polletten erhåller mitt depositionsbevis.

[...]

Vilken kan nu orsaken vara, att jag i depositionsavdelningen ej genast kan bli expedierad, utan måste efter 2 ½ timma återvända, för att få min expedition? För att inse denna orsak, måste man taga i betraktande den vidlyftiga och tidsödande behandling min lilla kassa-attest skall i denna avdelning undergå, innan den här kan bli expedierad. Sedan *bokhållaren* i luckan emottagit min nota med åtföljande av ett eller flera dokumenter, och därå meddelat mig pollett, avlämnar han, sedan han infört insättningsbeloppet i sitt diarium, desamma till den vid samma pulpet stående *kontorsskrivaren*, som i ett s k specificerande diarium gör en beskrivning på innehållet av varje medföljande dokument, varefter han avlämnar dokumenten till en *vaktmästare*, som bringar dem till en i ett annat rum placerad *kontorsskrivare*, vars enda göromål består uti att förse varje doku-

Södra Bancohuset, 1867.
Svenska familj-journalen 1869.

ment med blankett till depositionsbeviset. Denne överlämnar sedan de med blanketter försedda dokumenterna till själva expeditionen, som utgöres av en *bokhållare* och tre *kontorsskrivare*, vilka ifylla och kontrasignera blanketterna. Därefter övergår expeditionen åter till en *vaktmästare*, som bringar dem till de uti ett annat rum varande båda *kommissarierna*, vilka överantvarda dokumenterna till en där placerad *makuleringsstämplare*, som översuddar desamma, varpå en av *kommissarierna* förser beviset med sitt namn, vilket nu först är i fullständigt skick. Slutligen avhämtas beviset av *bokhållaren* i luckan, som avprickar det i sitt diarium och utlämnar det kl ½ 2 till deponenten; de översuddade dokumenterna avhämtas av *kontorsskrivaren* vid specificerande diarium, vilken där avprickar dem.

Det var inte de enda egendomligheterna i bankens arbetssätt. Det gick an för dem som bodde i Stockholm, men kunderna i landsorten måste skaffa sig en kommissionär som tog hand om blanketter och pengar åt dem. Kommissionärerna var för det mesta bankens egna tjänstemän, men kommissionärerna skötte de vid sidan om.

Kommissionärerna blev på så vis en löneförstärkning, men det var en riskabel ordning för både kunder och kommissionärer. Om kommissionären försvann med kundens pengar tog banken inget ansvar för förskingringen. En lördag vid elvatiden år 1867 kom en vaktmästare från Stockholms Enskilda Bank för att växla en stor summa pengar. Han kom tillbaka strax före stängningsdags halv två (precis som Mortimer Agardh hade beskrivit ordningen), men fick beskedet att växlingen inte var klar. När han kom tillbaka på måndagen visade det sig att kassören hade gett sig av med 38 860 rdr – åtskilliga årslöner för bankens högsta chefer. Riksbanken vägrade ersätta förlusten, med hänvisning till att kassören hade tagit emot pengarna som enskild person, och domstolarna gav banken rätt.

Det var de nya instituten som tvingade riksbanken att se om sitt hus. De första enskilda bankerna räckte inte för att rucka på de inrotade vanorna, men konkurrensen från Stockholms Enskilda blev besvärande. A. O. Wallenberg lät bygga sitt nya kontor i ett kvarter strax bortom Järntorget, på Lilla Nygatan i Gamla stan. Affärsbankerna konkurrerade med riksbanken både om sedelutgivning och om utlåningen. Bankerna hittade på olika sätt att sprida sina egna sedlar långt bortom utgivningsorterna. Ju längre bort de hamnade, desto längre dröjde det innan de löstes in, och därmed ökade

vinsten på cirkulationen. Samtidigt minskade efterfrågan på riksbankens sedlar, och därmed bankens förtjänster. Under senare delen av 1800-talet svarade privatbankerna för större delen av sedelstocken. Bondeståndets och senare andra kammarens motvilja mot de privata bankerna var en sak, men till detta kom det kommersiella hotet.

Reformbehovet blottade nya motsättningar. Bankens vänner i bankoutskottet och riksbanksfullmäktige körde allt som oftast fast i bankobyråkratins motstånd. Bankokommissarierna spjärnade emot förändringar i bankens kollegiala styrelse. Mycket av motsträvigheten förkroppsligades i C.H.O. Ossbahr, enligt Nilsson (1981) »riksbanksbyråkratins främste«. Ossbahr blev bankosekreterare – sekreterare i bankofullmäktige – 1844 och kvarstod till sin död 1873. Han skymtar i riksbankens manövrer mot SHAB-projektet, när bankofullmäktigen Hartmansdorff varnar SHAB-männen för Ossbahr som en av projektets största fiender.

Riksdagen 1840–1841 gjorde en blygsam början, när den delade in banken i sju huvudavdelningar och lät cheferna för dessa bilda en understyrelse, som tog över den dagliga ledningen från de 21 bankokommissarierna. År 1852 plockades den gamle Skogman in i en kommitté för att se över organisationen, men understyrelsen sköt förslaget i sank, bankofullmäktige backade och det hela gick i stå.

Då fick 1854 års bankoutskott nog. Utskottet tog fram kommitténs ratade förslag och yrkade att huvuddelen skulle antas av riksdagen. Flera av bankens kassor samlades i ett och samma rum, handläggningstiderna för lån förkortades. Personalen skars ned men lönerna höjdes. Man beslöt införa en postremissrörelse mellan bankens kontor i Stockholm, Göteborg, Malmö och Visby. Fullmäktige fick i uppdrag att inleda underhandlingar om att vidga denna till samtliga privatbanker och filialbanker. Tillvaron förenklades för allmänheten, men Nilsson (1981) betonar att det också innebar ett första närmande till affärsbankerna.

I spåren av 1857–1858 års kris tillsattes en stor kommitté för att se över hela bankväsendet, såväl riksbanken som affärsbankerna. För att komma runt regeringsformens § 72 föreslog kommittén år 1860 att riksbanken skulle delas i två, dels Riksens Ständers Bank, som skulle överta sedelutgivningsrätten och täcka hela stocken med silver, dels Allmänna Svenska Banken, som skulle ta över all annan verksamhet. Staten och privata intressen skulle äga hälften var av den nya banken. Det var en finurligt uttänkt plan, men den vann ingen som helst sympati på riksdagen. Vid 1862–1863 års riksdag

204 sade tre stånd nej till kommittéordförandens motion om delningen, och därmed var dess öde beseglat.

Samma riksdag begärde emellertid att den inre organisationen skulle moderniseras. Affärsbankerna framhölls som föredöme. Bankoutsnittet ville ersätta understyrelsen med tre direktörer, hämtade ur fullmäktige. Bankokommissarierna kämpade emot förslaget, men riksdagen godtog stora delar. Det blev inga direktörer, fullmäktiges båda växeldeputerade var fortfarande kvar med sitt banksvar som bisyssla, men de kompletterades med en tredje deputerad. Han skulle ägna sig åt bankens inre förvaltning på heltid med 8000 kr i årslön, mer än dubbelt så mycket som de båda växeldeputerade fick. Ett kammarråd hade 5000 kr om året, en lektor 3000 kr.

Till deputerad för den inre förvaltningen utsågs rådmannen i Göteborg A. W. Björck, som därmed blev den förste riksbankschefen i modern mening. Björck hade gjort karriär inom domstolarna men samtidigt bedrivit affärsjuridisk rådgivning vid sidan av. Han hade varit inblandad i det göteborgska bankväsendets framväxt. Som riksdagsman blev han en av borgarståndets ledare, och valdes till bankofullmäktig år 1860.

Med chefen på plats drog det inre reformarbetet igång. Kommissionsnärverksamheten samlades i ett kommissionskontor inom banken, reglementet bantades från 158 till 63 sidor. Av 87 tjänstemän och 31 vaktmästare vid början av 1860-talet hade det blivit 49 tjänstemän och 20 vaktmästare år 1875. Riksdagen införde avgiftsfri expedition i banken 1872, vilket bidrog till att kommissionssystemet försvann.

Ett av de märkligaste uttalandena från denna tid är bankofullmäktiges argument för att införa semester. Den oavbrutna tjänstgöringen »föranleder ett själskrafternas förtröttande och förslöande, som snart nog låter sig förmärkas i en vanligen av oförmåga alstrad obenägenhet för även den obetydligaste förändring i sättet för göromålens handläggning, och härigenom uppstå för de styrande svårigheter vid tillämpning av nya föreskrifter, de där avse ett raskare betjäande av den allmänhet, som med banken har beröring«. Riksbanken betalade rationaliseringarna med högre löner och bättre sociala villkor – men ordalagen säger också något om stämningen bland de anställda.

År 1866 beslöt ståndsriksdagen att avskaffa sig själv. Därmed kunde riksbanken inte längre heta Riksens Ständers Bank, även om de fyra ständens symboler prydde sedlarnas hörn ända till 1879. Bankoutsnittet föreslog 1867 att det nya namnet skulle bli Sveriges Riksbank. I första kammaren föreslog A. O. Wallenberg i stället Sveriges Bank. Första kammaren stödde Wallen-

Albert Wilhelm Björck (1812–1885)
blev den förste riksbankschefen.
Okänd konstnär.

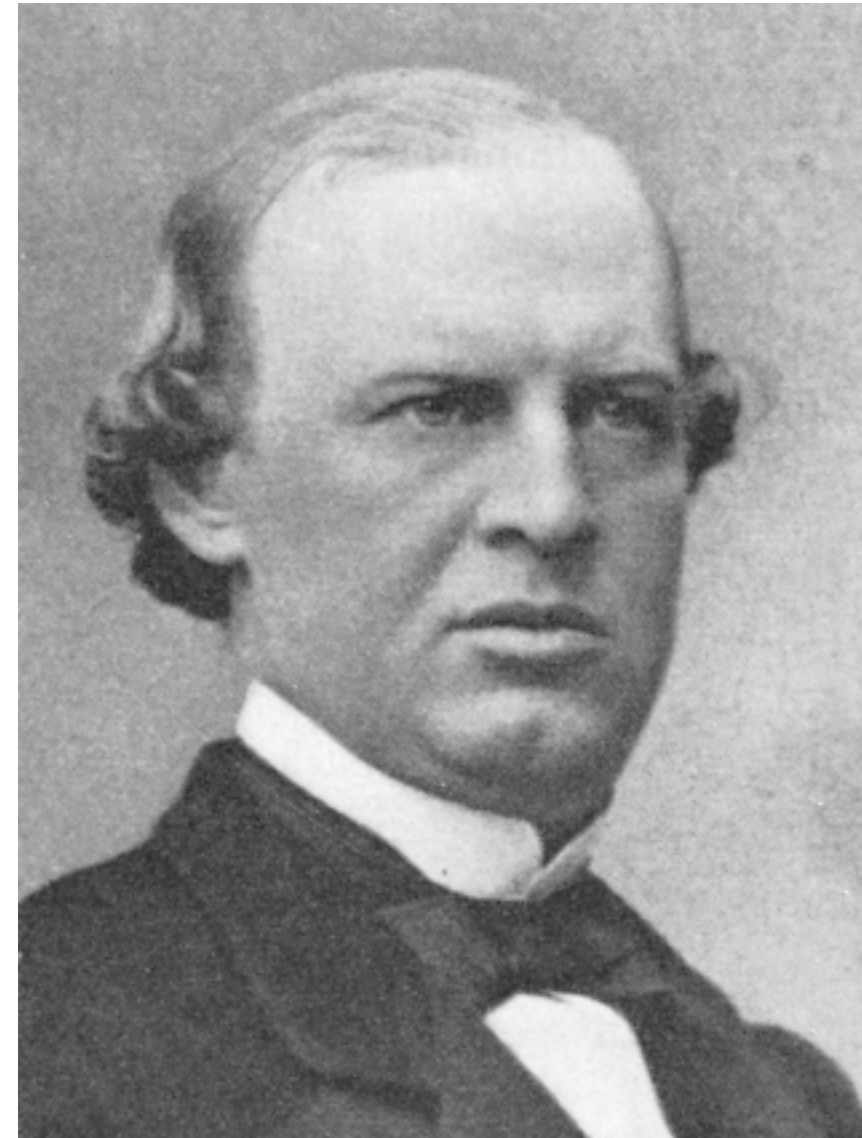
206 berg, andra kammaren utskottet. Vid den gemensamma voteringen röstade 147 ledamöter för Sveriges Riksbank, medan Sveriges Bank fick 135 röster. Med 12 rösters övervikt hade banken blivit Sveriges Riksbank.

Under de tio reformåren bytte banken chef. Björck drog sig tillbaka 1868, mitt i omorganisationen. Han ersattes av A. W. Dufwa, en annan jurist, som hade lämnat domarbanan och gått över till försäkringsvärlden. Han hade börjat som kanslist i det nygrundade Skandia 1855, men avancerat och utnämnts till verkställande direktör 1861. På hösten 1869 beslöt emellertid styrelsen att bevilja understöd åt en medarbetare som Dufwa hade avskedat på grund av oredlighet. Beslutet fattades på styrelseledamoten A. O. Wallenbergs förslag. Ett par veckor senare begärde Dufwa tjänstledigt för att bli huvudredaktör för *Aftonbladet*. Efter ett halvår slutade han på tidningen och utnämndes till deputerad för den inre förvaltningen i riksbanken den 4 maj 1870. Som sådan stannade han till sin död den 10 augusti 1883. Bitterheten mellan honom och Wallenberg var påtaglig och gav motsättningen mellan riksbanken och affärsbankerna ytterligare en dimension.

Dufwa drev rationaliseringarna vidare. Lokalfrågan var ett bekymmer. Bankhusen byggdes om 1873, men det räckte inte. Järntorget var helt enkelt fel plats, förklarade fullmäktige 1872. »Belägenheten av de nuvarande bankbyggnaderna i sydöstra delen av staden måste redan nu anses olämplig och bliver det utan tvivel inom en icke avlägsen framtid ännu mera, då den större affärsrörelsen ha sina lokaler huvudsakligast inom de västligare delarna av staden inom broarna och sannolikt efter hand drager sig allt mera mot norr.« Diskussionen om en helt ny bankbyggnad började, Helgeandsholmen nämndes redan nu, men tills vidare nöjde man sig med en stor filial vid Malm-torgsgatan, som invigdes 1876.

De inre reformerna gav fullmäktige ett ökat handlingsutrymme, på gott och ont. Till detta kom att representationsreformens förändringar hade gjort fullmäktiges sammansättning mer nyckfull och utlämnad åt politiska konjunkturer, påpekar Nilsson (1994). När de politiska motsättningarna skärptes mot 1800-talets slut blev bankens organisation och verksamhet i allt högre grad ett politiskt stridsäpple.

På 1850-talet införde man räntebärande upp- och avskrivningsräkning (checkräkning). Andra banker fick tidvis utnyttja riksbankens konton för att förränta sina kassor. Samtidigt ökade den affärsmässiga utlåningen. Tillväxten berodde på ett genombrott för växeldiskonteringen och en ökning av obligations- och aktiebelåningen. Men riksbanken drog sig inte heller för

Som riksbankschef hamnade Alfred Wilhelm Dufwa (1825–1883) gång på gång i konflikt med A. O. Wallenberg.

208 tjuvnytt i konkurrensen. När Stockholms Enskilda Bank på 1860-talet ville ha silver för utförelse expedierade riksbanken konkurrentens beställning i underhaltiga 50-öresstycken.

Bönderna i andra kammaren ville att riksbankens vinster skulle utnyttjas för att utvidga verksamheten ännu mer. Riksbanken borde tillgodose jordbrukets kreditbehov och fungera som en motvikt mot affärsbankerna. Fördelningen av vinsten ledde till återkommande debatter. Första kammaren ville att bankovinsten skulle tillföras statsverket, som ett tillskott i budgeten. Bankoutskottet och fullmäktige gick länge på böndernas linje. Från 1872 och två årtionden framåt gick ungefär hälften av bankovinsten till att förstärka riksbankens fonder.

Riksbanken hade det inte lätt i konkurrensen. Den slogs med Stockholms Enskilda och andra affärsbanker om räntesatser och uppsägningstider för att vinna privata kunder, men vid lika räntor kom den till korta. Omkring år 1870 kärvade utlåningen: riksbanken hade svårt att placera alla medel som den förfogade över. Brisman (1931b) konstaterar att »affärslivets män [...] föredrogo att ha med en privat bank att göra, även om den tog en halv procent högre ränta. Intet tyder på att denna hållning berodde på någon principiell ovilja mot riksbanken som sådan; orsaken har helt säkert legat däri att de där ej funno samma stöd och samma tillmötesgående som hos de andra bankerna.«

STRIDEN OM AVDELNINGSKONTOREN

På 1870-talet började en lång dragkamp om avdelningskontoren. För att täcka tomrummet efter diskonterna hade banken öppnat avdelningskontor i Malmö och Göteborg 1823. År 1851 hade även Visby fått ett kontor, men riksdagens bönder ville ha fler.

Till en början höll bankofullmäktige emot av maktskäl. Fullmäktige utsåg visserligen direktören – bankoombudet – på varje ort, men de övriga styrelseledamöterna valdes av riksdagen. Det var ett arv från riksdiskontverkets tid. Fullmäktige vägrade att gå med på fler kontor, så länge styrningen var så splittrad. År 1872 överlät riksdagen åt fullmäktige att tillsätta styrelsen för det nya kontoret i Luleå, och året därpå införlivades alla kontoren fullständigt i riksbanken. Lånekontoren ute i landet döptes om till avdelningskontor, och den egentliga riksbanken kallades huvudkontoret.

Det var från andra kammaren som pressen kom. Exporten från USA,

Runt om i de svenska residensstäderna byggde riksbanken palatsliknande avdelningskontor (här kontoret i Halmstad). Arkitekt: Jakob Martin Borgstedt.

210 Argentina, Ukraina, Australien och Kanada bidrog till att jordbrukets salupriser föll under 1880-talet. Konkurrensen med industrin drev upp lantarbetarnas löner. Lantmannapartiet hade delats i en »gammal«, frihandelsvänlig del och det protektionistiska »nya« lantmannapartiet. De senare nöjde sig inte med att driva igenom protektionistiska tullar. Om riksbanken etablerade avdelningskontor ute i landet skulle bankens lånerörelse pressa ned räntorna på orten och lindra böndernas finansiella umbäranden. »Jag anser billiga pengar utgöra det verksamaste hjälpmedlet för våra betryckta näringar och jordbruk, och jag är övertygad om att genom inrättande av riksbankens avdelningskontor i orterna räntan så småningom skall kunna nedtryckas när riksbanken ej i så hög grad bör taga hänsyn till en vinst, som för de enskilda bankerna utgör drivfjädern för deras verksamhet«, förklarade en reservant i bankoutskottet.

Bankofullmäktiges och första kammarens gensagor stödde sig på företagsekonomiska invändningar. Kontoren gav dålig avkastning på det investerade kapitalet. Etableringen av kontor och utvidgningen av lånerörelsen ställdes allt mer mot de krav som centralbanksfunktionerna medförde. Ju mer kapital riksbanken låste i utlåningen, desto svårare skulle det bli att mobilisera de resurser som krävdes för att lindra penningpolitiska kriser.

Motståndarna lyckades sinka utbyggnaden, men inte mer. Riksdagen drev igenom etablering efter etablering, tills bankofullmäktige 1889 gav upp. I praktiken accepterade man att varje residensstad skulle få sitt eget riksbankskontor, även om utbyggnaden bromsades till en ny ort vartannat år.

I gengäld hade fullmäktige snöpt kontoren under årens gång. De fick bara bevilja begränsade avbetalningslån och lån mot realsäkerhet – all annan kreditgivning skulle huvudkontoret ta hand om. De skulle rapportera till huvudkontoret om sin kreditgivning, och direktörerna kallades in till konferenser med huvudkontoret för att samordna verksamheten. Den lokala självständigheten gick aldrig så långt som i Norges Bank, där varje avdelningskontor fick driva sin egen räntepolitik. Där dröjde det till 1892, innan beslutet om landets diskonto lades i direktionens knä (Jahn m.fl., 1966).

RÄNTAN

Det tog lång tid för Henry Thorntons idéer om räntestyrning att värka igenom. År 1861 publicerade lord Goschen *Theory of foreign exchanges*, som fick stor betydelse för penningpolitikens utveckling. Han analyserade räntans

förmåga att leda kapitalströmmar till och från landet, men också dess möjlighet att minska importen och dämpa priserna. Det gamla systemet med indragning av sedlar och krediter hade i första hand verkat genom att driva upp räntan, men samtidigt skadade strypsystemet näringslivet. Goschen förespråkade förebyggande räntehöjningar: »Det finnes icke något verksamare och mer osvikligt medel mot guldutflödet och alla dess följder än en snabb höjning av diskontot; det är det enda sättet att kvarhålla det, som håller på att förloras, och att ersätta vad som redan är borta.«

Under 1860-talet stagnerade den internationella ekonomin. Kriser och missväxtår bidrog till att göra ont värre. De ansvariga myndigheterna såg ännu som sin främsta uppgift att slå vakt om sedelinlösningen. Förpliktelserna mot insättare och sedelinnehavare sattes i första rummet, medan strypsystemets följder för låntagarna och näringslivet kom i andra hand.

År 1860 blev Walter Bagehot redaktör för *The Economist*, som riksbanken började prenumerera på fem år senare. Bagehot publicerade tidigt artikelserien »The money market«, som betonade vikten av att det alltid fanns en likvid kreditmarknad. Det var centralbankens uppgift att sörja för att det ständigt fanns pengar att låna. Räntan var det bästa medlet att hitta balansen mellan kreditbehov och tillgänglig likviditet. Med tidiga och kraftiga ändringar av diskontot kunde centralbanken se till att den som var beredd att betala den ränta som krävdes alltid kunde få vad han behövde. Ändringarna kunde också användas för att ge hugade långivare den ersättning de begärde för att släppa till sina pengar.

Krisen och de teoretiska utredningarna ledde till vad Brisman (1931b) har karakteriserat som ett »internationellt genombrott för den moderna diskontopolitikens idéer«. År 1864 ändrade Bank of England diskontot 15 gånger och Banque de France 11. När inbördeskriget stoppade bomullen från USA:s sydstater råkade textilindustrin i Lancashire illa ut. Odlarna i Egypten och Indien ersatte en del av bortfallet, men till högre priser – och bara mot betalning i guld eller silver. För att bromsa guldutflödet grep Bank of England till räntevapnet genom att höja diskontot. De följande åren fortsatte i samma stil, tills kulmen nåddes med 24 ändringar år 1873.

Den nya synen slog tidigt igenom i Danmark. Efter den danska »statsbankrutten« år 1813, då valutan kapsejsade i Napoleonkrigens kölvatten, hade Nationalbanken grundats år 1818, med uppgift att återställa sedelinlösningen. År 1856 började Nationalbanken använda diskontot för att påverka utlåningen. De första åren låg räntan för det mesta för lågt för att

212 reglera likviditeten fullt ut, men sedan Moritz Levy hade tillträtt som direktör 1861 utvecklade banken en modern diskontopolitik efter engelskt mönster och drog affärsbankerna med sig.

I Sverige gick det trögare. 1734 års handelsbalk satte länge 6 procent som gräns för vad riksbanken kunde ta ut, även om den informella kreditmarknaden struntade i räntetaket. I och med 1857–1858 års kris tvingades även staten att begära mer. Genom att kalla de överskjutande procenten för provision kunde man överskrida handelsbalkens räntegräns, precis som de privata penningmäklarna gjorde.

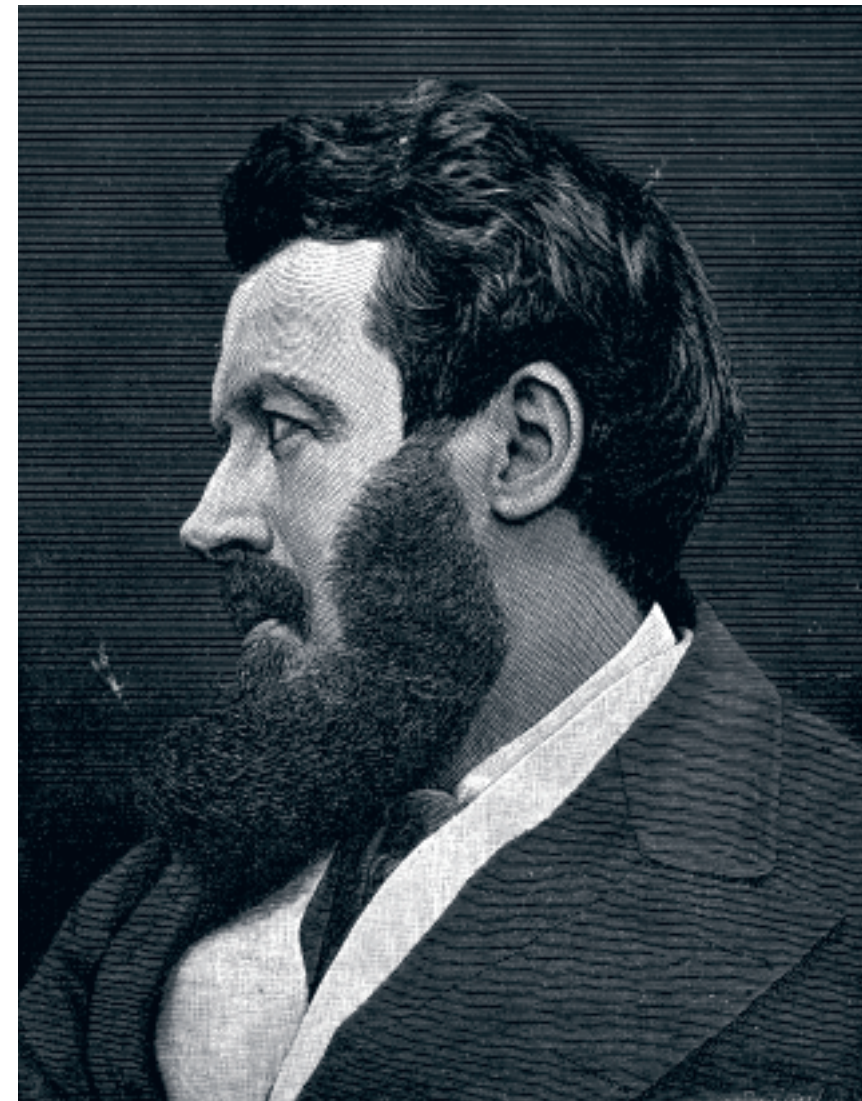
Med Frankrike i spetsen slopade sex länder helt eller delvis räntebe- gränsningarna efter 1857 års kris. Även i Sverige var legitimiteten svårt an- frätt. Handelsbalkens begränsning hade inte hindrat räntan från att stiga till uppemot 12 procent i kristider.

Vid 1862–1863 års riksdag gick argumenten för räntans frigivning i näringsfrihetens tecken. När arbetet gavs fritt, varför då inte kapitalet? Det sammansatta banko- och lagutskottet påpekade också att ekonomins rörel- ser skulle gå lättare att läsa av, om räntan vore fri. Framför allt var stryp- systemet värre än en hög ränta, menade utskottet:

När till följd av knapp penningtillgång räntan stiger, även till en be- tydlig höjd, är det för affärsmannen, som ovillkorligen måste an- tingen anskaffa pengar till fullgörande av sina förbindelser eller under ogynnsamma förhållanden realisera sina tillgångar och ofta dessutom upphöra med sin verksamhet, en vida mindre förlust att för någon tid vidkännas en hög ränta än att underkasta sig den sist- nämnda nödvändigheten.

Utskottet föreslog inte att räntan skulle släppas fullständigt fri. Frigivningen begränsades till lån på högst sex månader. Lån mot in-teckningar i fast egen- dom var undantagna för att lugna bondeståndet. Kungl. Maj:t skulle be- döma när tidpunkten var lämplig. Riksdagen godtog förslaget, men hela bondeståndet samlades till den ovanliga åtgärden att gå in med en enskild protestskrivelse till Kungl. Maj:t. Den gamla skepsisen mot rörliga – tidvis höga – räntor dröjde kvar, och skulle då och då göra sig påmind under lång tid framöver.

Riksdagens ränteskrivelse behandlades först av de lagkloka. Sedan Högsta Domstolen sagt sitt togs saken upp i statsrådet den 13 september

Walter Bagehot (1826–1877), chefredaktör för *The Economist*, formulerade teorierna om centralbankens roll i sin bok *Lombard Street* (1873). Efter ett fotografi av Adolphe Beau 1864.

214 1864. I sak var alla ense, men några tvekade om tidpunkten. Bomullskrisen grasserade som värst, för skandinavisk del förstärkt av oron kring det dansktyska kriget. Men justitiestatsministern Louis De Geer drev igenom att förordningen skulle utfärdas samma dag – just i krisen behövs den fria räntan som bäst, menade han i sin motivering.

Till en början spelade frigivningen ingen större roll för förhållandet mellan riksbanken och det övriga bankväsendet. Affärsbankerna satte sina egna räntor utan att bry sig om riksbanken. De anpassade sig till den fria marknadens nivåer – Stockholms Enskilda Bank höjde till 7 procent, många landsortsbanker till 8 procent, eftersom ränteläget där låg högre. Bankofullmäktige avvisade en höjning och sänkte räntan till 5½ procent ett halvår senare, trots fortsatt penningknapphet. Det var affärsrörelsens överväganden som slog igenom – trots den låga räntan hade riksbanken svårt att få sina medel utlånade.

Snart kom nästa kris. I England hade bolag med begränsad ansvarsfrihet länge krävt privilegier i varje enskilt fall, men i augusti 1862 blev det fritt fram att bilda aktiebolag. Den nya bolagsformen blev mäkta populär och utlöste en spekulationsboom. Den tog slut efter några år. I februari 1866 började allt fler bolag ställa in betalningarna. När bankfirman Overend, Gurney & Co havererade den 10 maj utbröt panik. 1844 års banklag suspenderades, och diskontot låg över 10 procent i mer än tre månader.

Oron spred sig snabbt. Det nygrundade Skandinaviska Kreditaktiebolaget hade svårt att få fram pengar. Likviditeten var ansträngd, och bolaget avslog ovanligt många kreditansökningar. På några beviljade lån antecknades det att de skulle betalas ut först när kassan tillät. Stockholms Enskilda Bank hamnade i knipa när Vereinbank i Hamburg bröt sitt löfte om en miljonkredit.

Bankofullmäktige diskuterade en räntehöjning ett par veckor efter Overend-krisens utbrott, men betvivlade att en höjning skulle »i någon väsentlig grad minska efterfrågan på lån«. Dessutom skulle en höjning »giva de enskilda bankerna anledning till en ytterligare stegring av räntan utöver den, som redan inträtt, varav icke allenast rörelsen skulle utomordentligt betungas, utan även på orter utom landet väckas misstroende till den härvarande penningställningen«. Fullmäktige såg fortfarande indragningar som det säkraste sättet att stadga läget. Ett par veckor senare hade man större förståelse för en höjning, men avvisade den ändå. Eftersom räntan utomlands

låg så högt skulle det krävas en alltför kraftig höjning för att åstadkomma något inflöde av kapital. 215

Den 2 december 1864 flydde stadsmäklaren Johan Holm ur landet till Schweiz. Holm hade varit spindeln i nätet på den traditionella kreditmarknaden. Han lämnade efter sig ett jättelikt konkursbo. Av de enskilda bankerna gjorde både Östgötabanken och Smålandsbanken stora förluster i konkursen – han hade varit deras växlingsombud – men framför allt äventyrades deras transaktioner med Stockholm. Detta hotade allmänhetens förtroende för bankväsendet. A.O. Wallenberg lät omedelbart sin bank oombedd ta över växlingen av deras sedlar mot riksmynt och fick behålla uppdraget även framgent.

Wallenberg jämställde denna kris med vad som hade hänt 1857–1858 men gjorde också internationella jämförelser. För att stabilisera näringslivet gick Bank of England in som *lender of last resort* i samförstånd med den brittiska regeringen. Riksbanken gjorde tvärtom. Den drog ut sedlar ur rörelsen och ströp kreditgivningen. I slutet av 1867 krävde Wallenberg i *Aftonbladet* en modern centralbank med ansvar för hela landets penningmarknad. Varken Stockholms Enskilda eller Skandinaviska Kredit kunde ta på sig ett sådant ansvar.

Men han fick vänta. Under 1870-talet visade riksbanken större förståelse för likviditetens betydelse och ansträngde sig för att komma bort från strypsystemet, kanske under intryck av Bagehot. Det automatiska sambandet mellan valutaförrådets variationer och den inre utlåningens storlek upplöstes. Riksbanken köpte utländska växlar som kunde användas som regulatorer när anspråken på valutareserven ökade. På så sätt kunde den metalliska kassan förbli oförändrad, och därmed också lånevolymen. År 1875 parerade banken utflödet ur kassan genom att ta upp stora krediter i London. De utländska krediterna och växlarna blev penningpolitikens viktigaste instrument, medan räntesättningen fortfarande var passiv.

När riksbanken först försökte styra räntan var det med udden riktad mot Stockholms Enskilda Bank. I mars 1880 enades de stora bankerna på riksbankens initiativ om att vidga sina räntemarginaler genom att sänka checkräntan. A. O. Wallenberg informerades inte, utan fick först efteråt läsa om aktionen i tidningen. Han svarade med att i stället krympa sina räntemarginaler, vilket ledde till att banken tog marknadsandelar som följd av Dufwas försök att frysa ut den.

Men det var töväder på väg. År 1874 blev docenten Johan Wolter

216 Arnberg bankofullmäktig och deputerad för den utrikes växelrörelsen. Han hade ägnat sig åt studier i politik och det ovanliga ämnet nationalekonomi i Uppsala, suttit nästan tio år i Uppsala Enskilda Banks styrelse och därefter i styrelsen för Stockholms Enskilda Bank från 1871, innan han valdes till bankofullmäktig. Han var bättre rustad för uppdraget i bankens ledning än någon av sina kollegor och föregångare. Familjen Wallenberg visade påtaglig respekt för hans kunnande, även när riksbankens och affärsbankernas intressen skar sig.

Då Dufwa dog 1883 tog Arnberg över som riksbankschef. Redan dessförinnan hade han börjat göra sig gällande. År 1881 föreslog han att banken skulle höja diskontot för att hindra valutautflödet, men fullmäktige avslög. Brisman (1931b) menar att beslutet speglade den vikt som fullmäktige fortfarande tillmätte den egna rörelsen och räntekonkurrensen.

Prisfallet och den svaga ekonomiska konjunkturen under 1880-talet innebar att räntefrågan hamnade i bakvatten. Räntorna var överlag låga, riksbankens och affärsbankernas räntesättning närmade sig varandra och frågan om diskontot kom inte upp på allvar förrän vid Baringkrisen 1890.

Argentina var ett av de länder som investerade och importerade mycket kapital mot slutet av 1800-talet. Med tiden fick landet svårt att betala för sig, och kursen på obligationerna började sjunka. Då spekulerade bankfirman Baring Brothers i att Argentina skulle reda ut härvan och klara sina förpliktelser, precis som andra banker – däribland Stockholms Enskilda – hade chansat på billiga franska papper efter kriget 1870–1871. Barings köpte argentinska obligationer och lånade i andra engelska banker för att köpa ännu mer. När Argentina efter en kort högkonjunktur 1889–1890 ställde in betalningarna på sin statsskuld tvingades Barings i likvidation, men räddades av ett konsortium med Bank of Englands chef i spetsen.²⁵ Förlusterna och kreditåstramningen spreds över världen och drabbade många skuldsatta företag.

Det kunde ha blivit mycket värre, om inte Bank of England hade förmått hantera krisen. Banken skaffade fram de garantier som Barings behövde för att klara sig. Banken höjde diskontot och lånade stora summor guld från Banque de France och den ryska statsbanken. Alla oroliga insättare kunde få det guld de önskade sig, och efter hand lugnade sig marknaderna.

²⁵ Drygt hundra år senare gick Barings igen. Den 23 februari 1995 avslöjades det att Barings chefshandlare i Singapore, Nick Leeson, hade spelat bort 852 miljoner pund på derivat-affärer. En räddningsaktion för banken misslyckades, och den 26 februari förklarades Barings insolvent. Verksamheten styckades och såldes till andra finansinstitut.

Johan Wolter Arnberg (1832–1900), den förste ekonomen som blev riksbankschef, ledde banken under omvandlingen till centralbank. Okänd konstnär.

Jämfört med andra länder klarade sig Sverige förhållandevis väl. Kreditrestriktionerna drev några skuldsatta järnbruk i konkurs, men riksgäldskontoret spädde på likviditeten genom att låna ut 11 miljoner kr. Stockholms Enskilda Bank fick bekymmer med att placera sitt första stora svenska statslån när diskontot stegrades i England och Tyskland, men affären innebar att bankens förhållande till riksbanken och Arnberg förbättrades.

Den mest markanta förändringen gällde riksbankens sätt att hantera krisen. Det var inte längre aktuellt att strypa utlåningen, utan tvärtom stödde riksbanken affärsbankernas likviditet genom att diskontera – överta – deras varuväxlar.

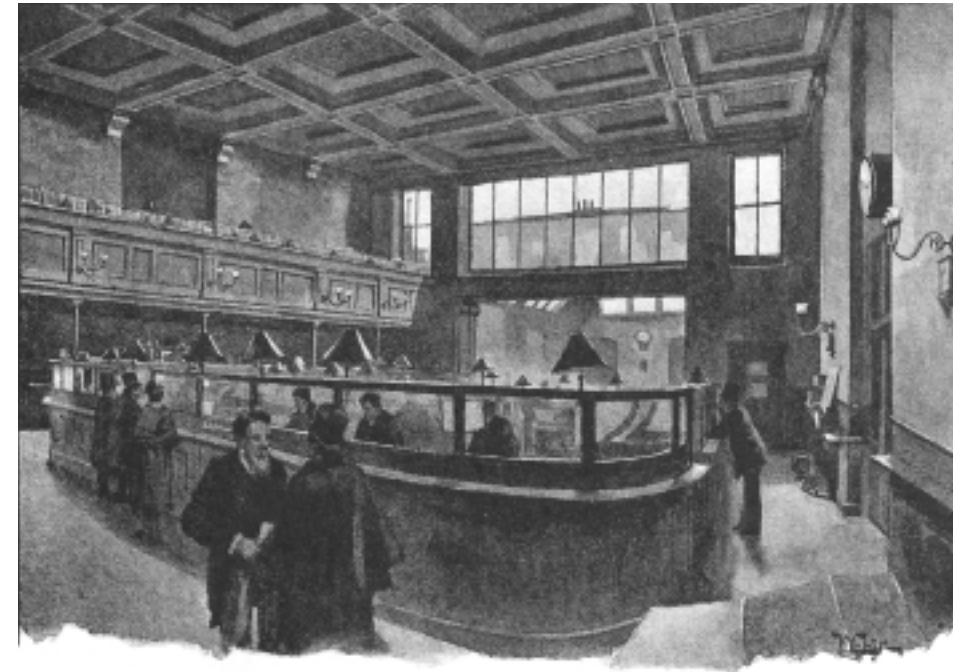
Det viktigaste genombrottet gällde räntan. För att kyla ned den starka efterfrågan på utländsk valuta höjde riksbanken diskontot till 4½ procent den 1 juli 1890 och till 5 procent den 16 oktober. Den 6 november yrkade riksbankschefen Arnberg på ytterligare en höjning, men hans kollegor i fullmäktige var obenäga. Snart visade det sig dock omöjligt att sälja svenska obligationer utomlands. Den 13 november tog Arnberg på nytt upp räntan i fullmäktige:

Enär sålunda varje åtgärd för att direkt öka riksbankens kassatillgång i utlandet mötte svårigheter syntes det för fullmäktige endast återstå att med mera allvar söka arbeta för minskning av anloppet på riksbankens hårt medtagna utländska fonder genom indragning av lånerörelsen. I sådant syfte ansåg växeldeputeraden [Arnberg] det lämpligare att söka avböja ansökningar om större diskontering genom att kännbart höja riksbankens diskonto och räntesatser än genom att helt enkelt vägra sådana, och föreslog en stegring av såväl de ena som de andra till 6 %.

Fullmäktige biföll Arnbergs förslag. Riksbanken hade anammat den moderna diskontopolitiken; räntevapnet fick ett tydligt försteg framför strypsystemet.

GULDMYNTFOTEN

1800-talet var besatt av siffror, statistik och standardisering. Decimalsystemet blev en av liberalismens kapphästar. Med gemensamma mått och vikter skulle utbytet mellan länderna förenklas. Det var en strävan som också kom

Interiör från Barings Bank, som utlöste en internationell finanskris 1890 efter misslyckade spekulationer i argentinska obligationer. Drygt hundra år senare var Barings inblandade i äventyrliga terminsaffärer i Asien.

220 att innefatta penningväsendet. Universalvalutan blev ett lika naturligt mål som metern eller kilot.

Till en början handlade det om myntsystemets räkneenheter. Vid riksdagen 1844–1845 föreslog bankoutskottet att man borde upphöra med dubbelräkningen i riksdaler banco och riksdaler riksgälds. Eftersom de flesta räknade i riksgälds borde detta bli utgångspunkten för det enhetliga myntslaget. Myntet borde kallas riksdaler, med varje riksdaler indelad i 100 cents. Ständerna ville emellertid att riksdalern skulle delas på det gamla sättet i 48 skillingar och varje skilling i 12 runstycken, och därvid blev det.

Vid 1850–1851 års riksdag hade motviljan mot decimalsystemet lagt sig. Ständerna skrev till Kungl. Maj:t den 28 augusti 1851 och begärde förslag om ett enklare myntsystem, »grundadt på decimal-indelningens consequenta och vetenskapliga tillämpning«. Förslaget kom till nästa riksdag. I en proposition föreslog Kungl. Maj:t att myntenheten skulle ha ett värde motsvarande 1 rdr rgs, döpas till riksdaler riksmünt (rmt) och »indelas i ett-hundra lika delar, benämnda öre«. Ständerna biföll propositionen, och den 3 februari 1855 utfärdade regeringen en »förordning om rikets mynt«.

Reformivrarna lät sig inte nöjas med detta. Vid 1862–1863 års riksdag, när skandinavismen lågade som hetast, förmådde A.O. Wallenberg riksdagen att skriva till regeringen och begära att denna skulle undersöka möjligheterna att införa ett gemensamt nordiskt mått- och myntsystem.²⁶ A.W. Björck föreslog att man skulle införa ett nordiskt silvermynt av samma halt som det nordtyska. En dansk riksdaler var en aning mindre värd än en halv norsk speciedaler, som i sin tur rymde något mindre silver än två svenska riksdaler. Alla mynten cirkulerade över gränserna, och avbränningarna vid användningen grämde förlorarna.

Men silvret började vika för guld. I december 1865 hade Frankrike etablerat den latinska myntunionen med Belgien, Nederländerna, Schweiz och Italien som övriga medlemmar. Många i omvärlden såg detta som ett steg mot en internationell myntunion med den franska tiofrancen som universalmynt. Inför världsutställningen i Paris 1867 inbjöd Napoleon III till en internationell myntkonferens. Experter från 19 europeiska länder och USA uttalade sig för en guldmyntfot på fransk grund. Bland resolutionens

26 Kopplingen var viktig. Wallenberg och hans norske bundsförvant Ole Jacob Broch ansåg att en nordisk myntunion utan gemensamt måttssystem skulle framstå som »en orimlighet«.

Carolinen var tänkt att bli den svenska upplagan av universalmyntet, tiofrancen i guld. Mått: Ø 32 mm.

Den samtida karikatyren visar A. O. Wallenberg i karolineruniform på vakt utanför Stockholms Enskilda Banks byggnad i Stockholm.

222 tillskyndare fanns Wallenberg, som av regeringen De Geer hade utsetts till Sveriges representant vid konferensen.

Väl hemma igen började Wallenberg driva kampanj i myntfrågan. Sverige borde gå i spetsen för en stor internationell reform, hellre än att följa efter när man blev tvungen. En sen övergång skulle bli dyr eftersom silvret skulle sjunka i värde allt eftersom fler länder bytte fot och lät sitt frigjorda silver pressa marknaden.

År 1868 fick han statsmakterna att slå ett nytt guldmynt, carolinien. Det var ett svenskt guldmynt med valören tio franc. Till vardags var myntet tämligen oanvändbart, men finansminister af Ugglas menade att genom detta förberedande steg skulle folket »småningom vänjas vid ett mynt, som efter all sannolikhet blir världsmynt«.

Nästa år skrev riksdagen till regeringen med begäran om utredning och förslag till en ny myntordning och övergång till guldmyntfot. Kungl. Maj:t tillsatte snabbt en reformvänlig femmannakommitté, som i augusti 1870 publicerade sin utredning, även i en fransk version. Kommittén föreslog enhälligt att Sverige skulle gå från silver till guld och samtidigt anta det franska myntsystemets guldvikter. Riksdalern och öret skulle ersättas med franken och centen.

Enligt planerna skulle regeringen ha lagt en proposition i myntfrågan till riksdagen 1871, men Frankrikes katastrofala nederlag mot Tyskland i kriget 1870–1871 kastade om förutsättningarna. Det nya tyska kejsardömet gav sitt mynt reichsmarken ett annat guldinnehåll än den franska francen.

Det franska sammanbrottet innebar att den engelska guldmyntfoten ryckte i förgrunden. År 1717 hade fysikern Isaac Newton som chef för det engelska myntverket fastställt värdet av ett ounce guld till £3 17s. 10½d. Det förblev guldets parivärde så länge guldmyntfoten varade.

Pundet var från början en silvervaluta, men på 1790-talet uppstod det brist på silver och inväxlingen upphörde. Efter Napoleonkrigen beslöt parlamentet år 1819 att återuppta inlösningen, men nu var det guld som dominerade det engelska systemet. Ursprungligen satte man 1823 som mål för den återupptagna konvertibiliteten, men inlösningen kom igång redan 1821. Efter det fransk-tyska kriget bestämde sig även det tyska riket för guldmyntfoten, sedan man ålagt Frankrike ett kraftigt krigsskadestånd i guld. Detta blev signalen till en omfattande anslutning under 1870-talet, med Ryssland, Japan och Indien som efterslänrare på 1890-talet.

Guldmyntfoten var ett mer anspråkslöst projekt än den internationella

valutaunionen. De olika länderna och valutaunionerna behöll sina myntslag, var och en räknade på sitt sätt, men i och med att alla hade ett bestämt värde i guld fick valutorna fasta kurser mot varandra. 223

Guldmyntfoten var det kongeniala svaret på den första »globaliseringen«. I mitten av 1800-talet vidgades och fördjupades den internationella arbetsdelningen. Industrialismen sköt fart, handeln växte, allt fler länder och områden drogs in i världsekonomin, frihandelssystemen byggdes ut och kapitalflödena växte i omfattning. Guldmyntfoten blev en viktig faktor i den ökade handeln och de stora kapitalrörelserna under årtiondena fram till första världskriget, en internationalisering som bidrog till ökat välstånd i de deltagande länderna.

Guldmyntfoten innebar att centralbanksfrågan inte ställdes på samma sätt som i dag. Till en del blev systemet självreglerande. I och med att de flesta länderna kopplade sedelstocken till den metalliska kassan betydde ett utflöde av metallmynt att sedelstocken drogs ned och kreditläget stramades åt. Så småningom undvek centralbankerna strypsystemet genom att reglera ekonomin med diskontot, men principen var densamma. I länder med starkt inflöde av guld sjönk räntan och priserna steg, vilket ökade deras efterfrågan från länder där utflödet hade drivit priser och räntor i motsatt riktning.

I praktiken skeppades inte särskilt mycket guld mellan länderna. Obalanserna mellan dem reglerades i stor utsträckning genom krediter. Ibland har systemet kallats kreditmyntfot. Behovet att hantera allt större kapitalflöden i handels och investeringarnas spår innebar en kraftig hävstång för det finansiella systemets utveckling.

DEN SKANDINAVISKA MYNTUNIONEN

Efter Frankrikes nederlag dödförklarade historikern Hans Forssell universalmyntet i en uppsats, där han i stället föreslog en mindre myntunion mellan Norge, Sverige och Danmark. En sådan union skulle underlätta nordisk handel och dessutom »förekomma en skadlig och farlig splittring de tre länderna emellan«, menade Forssell, som hade varit sekreterare i myntkommittén.

Den 18 december 1872 ingick de danska, norska och svenska regeringarna myntkonventionen i Stockholm. Den skandinaviska kronan definierades som 1/2 480 kg guld (0,44803 g). För att konventionen skulle träda i kraft fordrades riksdagarnas samtycke. A.O. Wallenberg och Broch ansåg att

224 den nordiska unionen förfuskade en stor idé. När frågan skulle avgöras lierade de sig med den traditionalistiska bondevänstern. Broch bidrog till att Norge först avlog förslaget. Den 27 maj 1873 kom Sverige överens med Danmark om ett gemensamt myntsystem (kronor och ören), trots Wallenbergs attacker i Dagens Nyheter, lantmannapartiets ledande organ. År 1875 anslöt sig Norge. Finland valde däremot 1877 den franska francens guldvikt, som var utgångspunkten för den latinska myntunionen.²⁷

Den skandinaviska myntunionen var i praktiken väl förberedd. De skånska sedlarna cirkulerade i Danmark redan på 1850-talet. Visserligen klagade A.O. Wallenberg över att unionen gav danskarna möjlighet att översvämma de andra ländernas penningväsen med underhaltiga småslantar av silver och koppar, men detta stävjades genom den lagliga rätten att vägra likvider på mer än 20 kr i skiljemynt.

Till en början fördjupades unionen steg för steg. År 1885 kom länderna överens om att centralbankerna skulle kunna utfärda betalningsanvisningar på varandra utan provision. Utrikeshandeln underlättades genom att medlemmarna beviljade varandra obegränsad kredit. År 1894 kom riksbanken överens med Norges Bank om att de bägge bankerna skulle lösa in varandras sedlar till fulla värdet, men det dröjde till 1901 innan Danmark gick med på detta.

Sedan började inskränkningarna. Den 7 juni 1905 sade Norge upp den svensk-norska personalunionen. En vecka senare drog sig riksbanken ur överenskommelsen mellan de skandinaviska centralbankerna. Omförhandlingen ledde till att den fria krediten mellan bankerna ersattes med begränsade konton och kreditramar. Den nya överenskommelsen sade inte något om rätten att lösa in det ena landets sedlar till parikurs hos någon av de andra centralbankerna. Riksbanken förklarade att den tänkte fortsätta att göra det, men man ville inte skriva in det i avtalet (Jahn m.fl., 1966).

27 Finlands vägval komplicerades av att landet var ett storfurstendöme inom det ryska imperiet. Pipping (1961, 1969) menar att guldmyntfoten var ett sätt för Finland att söka sig så långt bort som möjligt från oredan i det ryska penningväsendet. Den kommitté som utredde saken föredrog guldfrancen, även om den också övervägde den tyska och den engelska myntenheten. »Den skandinaviska kronan nämndes alls inte«, konstaterar Pipping. »Som ett alternativ var tanken på den kanske inte kommittén främmande, men blotta antydningen åt det hållet skulle i Petersburg ha väckt politisk förskräckelse, på samma vis som ett förslag 1860 om återupplivande av gamla svenska myntbenämningar av generalguvernören Berg betecknades som 'anstötligt'.«

För den som betraktar 1800-talet är uppspjälkningen lika påtaglig som utvecklingen. Den ökade handeln innebar att prisrörelser och konjunkturer spreds över gränserna. De internationella konjunkturerna sköljde in över den svenska ekonomin. Rader av nya institutioner utvecklades, produktionen blev allt mer mångfasetterad, nya näringar och nya industrier göt nytt liv i det svenska näringslivet. Men samspelet mellan de olika institutionerna förblev länge trevande och byggt på improvisationer, inte minst på bankväsendets område.

1870-talet blev industrins första genombrottstid, men knappast affärsbankernas. Än så länge spelade andra källor en större roll för de nya näringarnas kapitalförsörjning, påminner Samuelsson (1968). Handelshusen, enskilda bankirer och köpmän stod för en stor del av kapitalet. De nya företagen finansierade sig också genom kapitaltillskott från ägarna och genom att plöja ned vinster.

Det finansiella systemet utvecklades snabbt. Spararna erbjöds rader av nya möjligheter. Vid seklets början hade placerarna lånat ut pengar mot borgen eller inteckning, direkt eller via mäklare. Så småningom kunde man sätta in pengar på bank, till en början på avistaräkning men senare med längre uppsägning och högre ränta.

Efter 1800-talets mitt vidgades utbudet än mer. Hypoteksföreningarna introducerade obligationerna, som fick ännu större spridning genom järnvägsbolagen. Aktierna började få betydelse för finansieringen av nya projekt och som placering för sparare.

Den ökade mängden finansiella instrument svarade mot allt fler behov av krediter och investeringar. Vid seklets början var köp och lån det rättframma sättet att skaffa sig tillgångar. Den årliga avkastningen på fastigheten eller firman bestämde hur mycket man hade råd att betala för den.

Med industrialiseringen blev det svårare. Investeringarna blev större, men också osäkrare. Hur skulle man bedöma marknaden för helt nya produkter? Vem vågade satsa pengar på att utveckla ett patent som *kanske* kunde bli kommersiellt gångbart fem-tio år fram i tiden? Å andra sidan dök värden upp där ingen riktigt hade väntat sig dem. Atlas järnvägsverkstäder i Stockholm visade sig vara en dålig affär, som industri betraktad – men marken som den legat på blev guld värd när staden växte.

Saken komplicerades av att det inte bara handlade om landets egna

226 sparare och risktagare. Den snabba utvecklingen innebar att det egna landets kapital tidvis inte räckte till. Omvänt hade den mättade franska marknaden mot slutet av 1800-talet inte tillräckligt många goda investeringsobjekt att erbjuda alla sina småsparare. Samtidigt var det svårt för andra länders institutioner att bedöma en myriad placeringsmöjligheter på främmande ort.

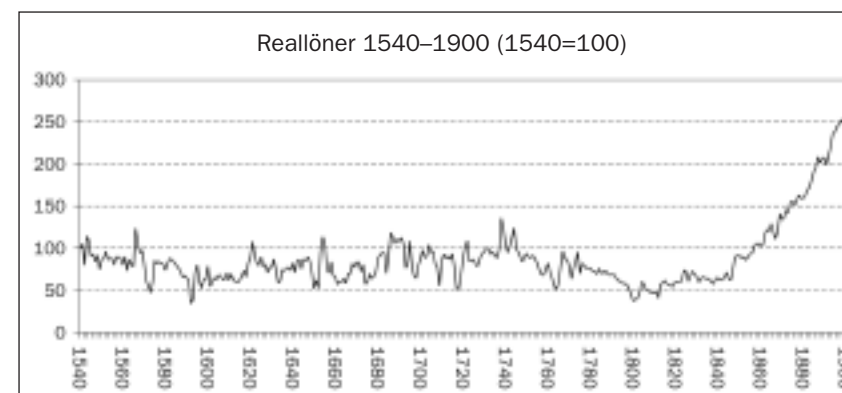
Gradvis förfinades det finansiella systemet för att hantera mängden nya uppgifter och krav, men det var en ryckig utveckling med många fallgropar längs vägen. Ibland blev påfrestningarna för stora för att de enskilda aktörerna skulle klara av att reda ut dem på egen hand. Det var då frågan om ansvar, reglering och understöd ställdes på sin spets.

Detta blev tydligt under 1870-talet. Konjunkturutvecklingen i Sverige avvek från den i Nordamerika och i större delen av övriga Europa. Efter flera års högkonjunktur utbröt 1873 en finanspanik i Wien, som fick förnyad kraft i USA i början av hösten och sedan spreds över världen. Det åtföljande prisfallet varade till mitten eller slutet av 1890-talet och kallades i Storbritannien (fram till 1930-talet) för den »stora depressionen«.

I Sverige förblev dock högkonjunkturen tämligen obruten fram till senare hälften av 1874. De första kristecknen visade sig 1875, men först 1877 började problemen på allvar, när några järnvägar inte kunde betala utdelningen på sina obligationer. Samma år började priset på järn att falla, året därpå även på trävaror. Prisnedgången spreds till många konsumtionsvaror, och även lönerna drogs ned.

Schön (2000) betecknar detta som den första finanskrisen med industriella rötter. Alltför stora investeringar hade gjorts på områden som inte kunde bli lönsamma tillräckligt snabbt. Svårigheterna att realisera låsta tillgångar växelspelade med de påfrestningar som den sjunkande lönsamheten innebar även för etablerade företag.

Krisen drabbade framför allt handelshusen och bankerna i Stockholm. Under 1800-talet hade utvecklingen varit starkare i de södra och västra delarna av landet. Befolkningen växte långsammare i Stockholm än i städerna överlag. I Göteborg (där Skandinaviska Kredit hade sitt viktigaste säte) var tillväxten stark, delvis tack vare närheten till den engelska kapital- och varumarknaden. Stockholms handelshus och banker hade engagerat sig djupare i 1870-talets krisdrabbade utbyggnad av tung industri och järnvägar i Mellansverige. Den bank som råkade värst ut var Stockholms Enskilda. Handelsbanken klarade sig bättre, eftersom den hade haft ont om pengar 1875

De stigande reallönerna under 1800-talets andra hälft bidrog till kraftigt ökad inlåning i bankväsendet.

228 och sedan dess varit försiktig med utlåningen.

Redan i januari 1878 hade handelshuset N.M. Höglund & Co, Stockholms största »järnhus«, råkat i svårigheter. Knut Agathon Wallenberg varnade från Paris, men fadern menade att man måste öka sitt engagemang och inte tillåta fallissemang. »I senare fallet hade det icke stannat vid ett järnhus utan tjugtals brukspatroner hade gjort sällskap.«

Men järnhanterings svårigheter fortsatte. I november försökte A.O. Wallenberg rekonstruera Höglunds. Den 27 november trodde han att det hela var klart – men dagen efter upptäcktes undangömda borgensförbindelser för 1,7 miljoner kronor. Den 2 december 1878 inställde Höglunds betalningarna. Tidningarna jagade upp stämningarna. Allmänheten rusade till Enskilda Bankens kassor, och på tre dagar tog kunderna ut en miljon kronor på de korta inlåningsräkningarna.

Depositionsräkningarna med långa uppsägningstider gav banken något andrum, men på ett halvår minskade behållningen på dessa från knappt 20 till drygt 15 mkr. Banken satt fast med stora belopp i järnvägsobligationer, som föll till 40–50 procent av parivärdet. Fyrtio företag och privatpersoner som banken hade förbindelse med tvingades ställa in betalningarna. Flera av bankens utlandsförbindelser drog in sina kreditiv, trots personliga besök av Knut Wallenberg. Den akuta krisen pågick i åtta månader.

Det redde upp sig. Den 7 december gick Oscar II mot strömmen och lät sätta in 10 000 kr på sin upp- och avskrivningsräkning. Den 14 januari kom kungen tillbaka, nu för att sätta in lika mycket på depositionsräkning. Hypotekskassan satte in 1,5 miljoner kr. Hambros i London öppnade en kredit på närmare 1 miljon kr. Banken erbjöd ägarna att teckna nya lotter, vilket ökade bankens egna medel med 1 miljon kr. Utlåningen drogs ned med 12 miljoner kr.

Men det var staten som stod för den avgörande insatsen. I september 1874 hade myntkommitténs sekreterare Hans Forssell blivit bankosekreterare i riksbanken, men redan den 11 maj 1875 inträdde han i Louis De Geers regering som statsråd och chef för finansdepartementet. Förhållandet mellan honom och Wallenberg var inte det bästa. De hade drabbat samman om myntunionen och de råkade på nytt i luven på varandra när Forssell 1877 hotade att dra in privatbanksfemmorna. »Den där pjollermåns Forssell har blivit lycköskare efter böndernas i andra kammaren gunst«, skrev Wallenberg sarkastiskt om finansministerns manövrer.

Från början var Forssell inställd på att göra så lite som möjligt åt järn-

Järnvägarnas finansieringsproblem blev ett väsentligt inslag i 1878–1879 års finanskris. Södermalm, nära Björngårdsgatan, under byggandet av Stockholms sammanbindningsbana. *Ny Illustrerad Tidning* 1/2 1868.

230 vägs krisen. I detta såg han en möjlighet till samförstånd med bönderna i lantmannapartiet. Först i februari 1879 öppnade han för att staten skulle kunna belåna järnvägsobligationer, men kombinerade erbjudandet med förslaget att dra in privatbankernas rätt att utge femmor och tior.

Ursprungligen ville Forssell att bankerna skulle lösa problemen på egen hand. De borde bilda en gemensam garantiförening för att belåna obligationerna. Staten skulle bidra till föreningens grundfond, men inte mer. Forssell tog upp saken med Jules Stiernblad, en av de ledande männen i Skånes Enskilda Bank. Men Stjernblad slog ifrån sig: »Bankerna äro i allmänhet ej i något slags trångmål. Vad vår vän A.O. W. beträffar, så mer därom när vi ses.«

Regeringen föreslog riksdagen att ta upp ett »huvudsakligen« inhemskt statslån om 30 miljoner kr till en järnvägshypoteksfond, som utan förlust för staten skulle vara avvecklad senast 1893. I en annan proposition föreslog regeringen att privatbanksfemmorna skulle dras in, samtidigt som man aviserade en indragning av de enskilda tiorna 1882. På så vis hoppades Forssell få lantmannapartiet med sig.

A.O. Wallenberg reagerade kraftigt. Ett lån inom landet skulle bara leda till att Stockholms Enskildas insättare tog ut pengar för att placera dem i mer begärliga statsobligationer. En omflyttning av kapital skulle inte lösa problemen med den inre likviditeten.

Även riksgäldskontoret var kritiskt. Inhemsk upplåning var ineffektiv, dyr och menlig för statens kredit både hemma och utomlands. Däremot fanns det bara fördelar med ett utländskt statslån, som man kunde skaffa genom att sälja överblivna delar av äldre statslån från 1872 och framåt. Det blev som riksgäldskontoret ville.

Järnvägshypoteksfonden räddade Stockholms Enskilda Bank. Av de sammanlagt 7,8 miljoner kr som riksgäldskontoret lånade ut ur fonden under åren 1879–1880 fick banken 4 miljoner kr. Det motsvarade en tredjedel av bankens utlåning.

I början av augusti 1879 kunde A.O. Wallenberg andas ut. Banken behöll lånet i det längsta, eftersom räntevillkoren så småningom visade sig förmånliga. Men spänningen mellan Forssell och Wallenberg ökade ju längre tiden gick. Forssell kände sig fri att tala om hur allvarligt läget då hade varit; för Wallenberg bleknade krisen snarast bort, menar Nilsson (1994).

Statens krishantering påskyndade finansväsendets omdaning. Bankerna fick hjälp, men de drabbade bankirerna och handelshuset fick klara

Finansminister Hans Forssell (1843–1901) tvingades till slut gripa in och rädda Stockholms Enskilda Bank genom järnvägshypoteksfonden. Karikatyr ur *Fäderneslandet* 28/2 1879.

232 sig bäst de kunde. Nu blev fältet friare för affärsbanker och innovatörer på kreditmarknaden. Redan i slutet av 1870-talet var bankväsendet mer utbrett i Sverige än i något annat land i Europa, England undantaget, påpekar Lundström (1999).

Riksbanken slets mellan sin affärsrörelse och det samlade kreditväsendets behov av samordning och reglering. Den gjorde en insats genom att köpa de utländska växlar som Stockholms Enskilda drog på sina utländska korrespondenter för att tillgodose de flyende insättarna. »Men den hjälpen lämnades ingalunda förtroendefullt, så som det anstår en centralbank«, anser Nilsson (1994). Riksbanken begärde obligationer från Allmänna Hypoteksbanken som säkerhet, ifall de utländska korrespondenterna inte skulle infria de växlar som Stockholms Enskilda hade ställt ut.

Även efterspelet blev besvärligt. Som affärsbank hade riksbanken gjort betydande förluster på sin utlåning. De nödlidande lånen uppgick som mest till drygt 3 miljoner kr i augusti 1879. Detta väckte oro och missnöje bland lantmannapartisterna, och det innebar att riksbanken drogs in i hanteringen av de drabbade företagen.

Försöken att rekonstruera konkurshotade bruk vållade riksbanken stora svårigheter. Å ena sidan ville man ha rätt att agera som affärsbank, å andra sidan var man förhindrad att ställa upp som en sådan, när låntagarna hade hamnat på obestånd.²⁸ I flera av handelshusens konkurser drev riksbanken en hård linje för att tvinga ut det mesta möjliga av sina fordringar.

Krisen kastade ut driftiga män i nya banor. Bland dem som gjorde konkurs fanns ett av Stockholms främsta handelshus, Guillemot & Weylandt. En av handelshusets huvudägare var Ludvig Fredholm, som kort efteråt startade Elektriska AB i Stockholm. År 1890 ombildades bolaget till ASEA och kom i centrum för den industriella omvandling som sköt fart på 1890-talet. Till dem som drabbades hörde också August Strindberg, som hade belånat Siri von Essens lotter i handelshuset och tvingades i konkurs 1879. Han skrev snabbt *Röda rummet* och kom på fötter ekonomiskt.

Under 1880-talet avtog havreexporten, i både volym och lönsamhet. I

28 En liknande motsättning uppstod så sent som 1897, när Stockholms Enskilda Bank hade placerat ett obligationslån till Kristiania i Frankrike. Ursprungligen var tanken att riksbanken skulle delta i obligationskonsortiet, men när Stockholms Enskilda behövde köpa växlar på Norge motsatte sig riksbanken överföringen av omsorg om valutareserven och drog sig ur konsortiet (Gasslander, 1956).

233 stället ökade exporten av smör mycket starkt. Smörexporten utgjorde ett led i en andra omställning av jordbruket med starkare inriktning på boskapskötsel och mjölkproduktion. Nya industrivaror började göra sig gällande. Papper och tändstickor hörde till de varor som ökade sin andel av den svenska utrikeshandeln.

1881 ÅRS BANKKOMMITTÉ

Det tog sin tid innan länderna bestämde sig för det bankväsende som vi i dag betraktar som det normala, ett antal mer eller mindre specialiserade finansiella institut av olika slag, grupperade kring en centralbank. Ibland kom de enskilda bankerna först, ibland en statsbank som blandade affärs- och centralbanksfunktioner. Både i Sverige och på andra håll fanns det tendenser till att lösa bankproblemet genom att låta statsbanken sprida avdelningskontor över landet.

Så småningom gick trenden mot att statsbanken förvandlades till en centralbank med monopol på sedelutgivningen. För Sverige var utvecklingen i Tyskland viktig. Den 4 december 1871 utfärdades en kungörelse om att kejserliga guldmynt skulle präglas, men detta ansågs inte göra en centralbank nödvändig. Efter 1873 års *Gründerkrach*, då några års spekulation ledde till att många banker gick omkull, ökade trycket på en lösning. När den preussiske regeringen 1874 lade fram en banklag utan centralbank, drev en liberal riksdagsman igenom att Preussische Bank (som ett par år senare gick upp i Reichsbank) skulle inrättas. I Schweiz saknade bankväsendet centralbank på 1800-talet, men vid behov gick Banque de France in. Problemet var när krig eller krigsrisk hindrade Banque de France från att agera. Vid kriserna 1870 och 1886 försökte varje schweizisk bank säkra sig genom att dra ned utlåningen, vilket bara gjorde ont värre. Detta bidrog till insikten att Schweiz behövde en egen centralbank, som inrättades 1905.

Det viktigaste undantaget var USA, där Federal Reserve System dröjde till 1913. »Totalt sett tycks Förenta Staternas utveckling med både snabb ekonomisk tillväxt och ett föränderligt, något kaotiskt bankväsen visa, att banker visserligen är nödvändiga för ekonomisk tillväxt i komplexa industrisamhällen men att rationella banksystem inte är det«, menar Cameron (2006).

För Sveriges del blev 1878–1879 års kris en påminnelse om hur besvärlig den finansiella ordningen kunde vara. På ståndsriksdagens tid hade

234 adeln ofta tillsatt en regeringsvänlig ordförande i bankofullmäktige, men efter representationsreformen komplicerades bankfrågorna mellan riksdagens båda kamrar. När det var dags att välja fullmäktige fick vardera kammarens kandidat regelmässigt lika många elektorersröster som sin rival, och lotten fick avgöra vem som skulle väljas. Under tiden verkade lantmannapartisterna i andra kammaren för att stärka riksbanken, medan första kammaren värnade de enskilda bankerna. Det var ett utmatande försvar – när kamrarna hamnade i olika beslut och gick till gemensam votering brukade andra kammaren segra.

År 1881 begärde andra kammaren att bankväsendet skulle utredas. Första kammaren hade tidigare stretat emot, men när andra kammaren hotade med att ge bankofullmäktige uppdraget föll man undan. Kompromissen blev att riksdagen skrev till regeringen och begärde en utredning om ny lagstiftning för de enskilda bankerna. I november 1881 tillsatte regeringen en tio man stark kommitté, med uppgift att lägga förslag innan oktrojerna löpte ut 1883. I kommittén ingick företrädare för riksbanken, lantmannapartiet, aktiebankerna och de enskilda bankerna. A.O. Wallenberg ställdes utanför. 1878–1879 års händelser hade gett hans auktoritet en rejäl törn. Den ratade skrev ett bittert brev om sammansättningen:

När jag i stillhet tänker på Dufwas kommitté och därvid förutser huru Dufwa, Lyttkens, Mannheimer och Heckscher skola förbättra bankväsendet, så genomilar mig samma rysning, som jag föreställer mig att Fidias och Praxiteles skulle erfarit, om de maktägande beordrat muraregesäller att »bättra på« deras konstverk.

1881 års bankkommitté avlämnade sitt betänkande två år senare. Den tog tydlig ställning för en renodling av bankväsendet. Å ena sidan sjöng man sedelmonopolets höga visa, å andra sidan deklarerade man att privata banker var bäst ägnade att sköta affärsrörelsen. Affärsbankerna borde få vinsten på den kommersiella bankverksamheten, medan riksbanken skulle ta vinstens del på sedelmonopolet, dels på den kortsiktiga utlåningen till affärsbankerna, som löste dessas likviditetsproblem. Bankkommittén beskrev förhållandet mellan affärsbankerna och centralbanken:

Under perioder av ostörd näringsverksamhet och orubbat förtroende intager en sådan bank vanligen en mera tillbakadragen hållning och

deltager föga i övriga bankinrättnings tävlan att var och en utvidga 235 sin affärsverksamhet i den utsträckning, som hans tillgångar högst tillåta. Men när den finansiella världens horisont börjar mulna och övriga banker skyndsamt draga in sin kanske alltför långt utsträckt verksamhet, då ökar centralbanken sin, och när slutligen stormen kommer, då träder den fram med hela kraften av sina stora, sparade resurser och sin över hela världen erkända kredit.

Det mest kontroversiella var ägarfrågan. Flera andra centralbanker var privata. Detta var en lösning som då och då hade föreslagits även för Sveriges del. Bankkommittén uttryckte principiell sympati för en sådan ordning, men nöjde sig med att föreslå att enskilda skulle äga en tredjedel av banken och utse en lika stor del av fullmäktige. Kungl. Maj:t skulle utse ordförande, medan riksdagen skulle välja de övriga ledamöterna. Kungl. Maj:t vägrade att ge riksbanken sedelmonopol utan att få något inflytande över dess ledning – ett krav som gick tillbaka till Karl XIV Johans tid, påpekar Gasslander (1956).

Förslaget var dödfött. Hur kunde politiskt erfarna ledamöter ställa sig bakom något sådant? Nilsson (1994) ser kungens egen hand bakom förslaget. I ett brev till A. O. Wallenberg skrev Oscar II att han hade gått med på att tillsätta kommittén i »grundad förhoppning att man skall taga ihop med en verklig eventuell omorganisation av Riksbanken, till natur och styrelse«. Juldagen 1885 återkom han till Wallenberg:

Jag måste dock *sanningsenligt* rätta en missuppfattning yttrad i ditt brev. Det är verkligen ej så av min »politiska omgivning« uttalat, att Riksbanken bör hava monopol på »äganderätten« [sedelutgivningsrätten] så länge Riksdagen skall handhava densamma. Detta har heller aldrig varit och kommer helt visst aldrig att bli min tanke. Men en national kommanditbank, med konungens reella deltagande i styrelsen, och enskilda kapitalisters medkontrollerande *biträde*, den har varit, är och blir mitt ideal. Dock tvivlar jag att jag får uppleva den dag, då en sådan bankinrättning kan i vårt kära fädernesland se dagens ljus.

Reformarbetet gick i stå. Regeringen förnyade de enskilda bankernas oktrojer, lantmannapartisterna fortsatte krypskyttet mot de enskilda ban-

236 kerna, medan första kammaren slog vakt om dem.

Men riksbanken höll på att byta fot. Dess ledning insåg att bankens makt över penningmarknaden hade försvagats. För att återvinna detta inflytande ville man avskaffa den enskilda sedelutgivningen. På 1870-talet började banken belåna statsobligationer åt affärsbankerna, vilket innebar att riksbanken fick mer inflytande över likviditeten i ekonomin. I gengäld var man beredd att offra huvuddelen av riksbankens affärsmässiga rörelse.

Det var Arnberg som drev på. I 1881 års bankkommitté hade han fått både aktiebankernas och de enskilda bankernas företrädare med sig. Enligt kommitténs förslag skulle den renodlade riksbanken för landet bli »ett starkt centrum, kring vilket hela dess ekonomiska liv kan gravitera och av vilket det kraftigt bäres och sammanhålles, när andra stöd svikta, andra sammanhållande krafter förlamas«. När Nationalekonomiska föreningen debatterade bankfrågan 1884–1885 menade kommitténs sekreterare Claes Westman att räntefoten borde bestämmas av en centralbank som inte hade egna förräntningskrav genom transaktioner med allmänheten.

AVGÖRANDET

År 1889 tillsatte regeringen en ny bankkommitté, som lämnade sitt förslag året därpå. I sak upprepade den mycket av vad 1881 års kommitté kommit fram till. Den föreslog att de enskilda bankerna skulle få förmånliga krediter för att lindra följderna av att de privata sedlarna drogs in.

Sedelutgivningsrättens ekonomiska betydelse hade minskat. Depositionsbevis, postremissväxlar och obligationer gav kreditinstituten nya instrument för att skapa kredit. Det minskade kostnaderna för att avstå från sedelutgivningen. Bland affärsbankerna spelade de icke sedelutgivande aktiebankerna en allt större roll, med Skandinaviska Kredit och Stockholms Handelsbank i spetsen. Om riksbanken blev centralbank skulle den kunna reglera kreditmarknaden mer effektivt, genom att rediskontera bankernas växlar och därvid styra priset på pengar via diskontot.

Stötestenen var fortfarande makten över banken. För att tillmötesgå Kungl. Maj:ts önskemål föreslog kommittén att antalet fullmäktige skulle ökas till nio, varav regeringen skulle utse en tredjedel. Detta var oacceptabelt för andra kammaren. Den såg framför sig att första kammarens män skulle liera sig med regeringens företrädare och därmed vinna ett stabilt flertal. Syftet hade varit att kommitténs förslag skulle behandlas innan de

Privatbankssedel utgiven av Stockholms Enskilda Bank 1876. Mått: 120×75 mm.

238 enskilda bankernas oktrojer löpte ut 1893, men inte heller denna gång blev man klar i tid.

Då började andra kammaren sätta hårt mot hårt. Om den inte kunde driva igenom sedelmonopolet, så skulle den i alla fall göra de privata sedlarna olönsamma. Medlet var den skatt som de privata bankerna fick betala för sedelutgivningen. I två omgångar pressade andra kammaren upp sedelskatten från 0,3 till 1 procent, och den var beredd att gå vidare. Det började märkas i bankernas marginaler. Regeringen och de enskilda bankerna riskerade att sedelutgivningsrätten skulle beskattas bort, utan lag, utan ersättning till de sedelutgivande bankerna och utan regeringsinflytande över riksbanken.

Ställda inför detta hot började de tongivande i första kammaren att söka en kompromiss. År 1894 biföll båda kamrarna en anhållan till Kungl. Maj:t om en proposition med utgångspunkt i 1890 års betänkande. Inom finansdepartementet utarbetade man ett förslag, som regeringen lade fram 1896. Då antog riksdagen de föreslagna grundlagsändringarna som vilande. När de året därpå blev definitiva antogs den nya riksbankslagen och lagen om att dra in den privata sedelutgivningen.

Andra kammaren gjorde inga stora eftergifter. Regeringen fick tillsätta ordförande i bankofullmäktige. Beslut om bankens reglemente skulle fattas som vid lagstiftning, inte med gemensam votering utan genom att kamrarna kom till samma beslut. Därigenom undvek första kammaren risken att bli överröstad.

I utbyte mot sedelmonopolet och rollen som centralbank krävde privatbankerna att riksbanken skulle avstå från räntebärande inlåning. 1897 års bankoutskott föreslog att banken skulle få behålla både upp- och avskrivningsräkningen och depositionsmedlen. Genom löpande räkningar skulle man hålla kontakt med näringslivet och genom räntebärande depositionsräkningar påverka räntemarginalen i bankerna. Första kammaren motsatte sig emellertid räntebärande depositionsräkning, och denna bestämmelse ströks när kamrarna jämkades samman. Sedelmonopolet skulle införas senast 1903.

De enskilda bankerna hade tjänat på sedelutgivningen, men de hade också tvingats hålla räntelösa kassor i riksbankssedlar och guld vid huvudkontoret för sedelinlösningens skull. Till detta kom den successivt höjda sedelskatten. Nu fick de i stället förmånliga krediter i Riksbanken under övergångsåren.

Övergångstiden gav motståndarna en chans. A.O. Wallenberg menade 1888 att sedelmonopolet skulle gynna aktiebankerna på de enskilda bankernas bekostnad. Han framhöll risken för de mindre bankerna och därmed för kreditförsörjningen på landsbygden. A.O. avled 1886, men sonen Knut fortsatte faderns motstånd. Sedelmonopolet var en fara om det inte låg hos ett privat institut, oberoende av politiska intressen. I oktober 1900 skrev han dystert till en dansk kollega om framtiden:

Vis av sista årets erfarenhet börjar man allmänt oro sig för den tidpunkt, då Riksbanken, fortfarande styrd av skollärare och politici, skall bli allena härskande över landets rörelsemedel. Sedan Arnberg gick ur tiden finns där inga fackinsikter och än mindre courage [mod].

DEN MODERNA CENTRALBANKEN

Med 1897 års riksbankslag hade den moderna centralbanken i huvudsak tagit form. Två svenska egenheter bestod: dels riksdagens huvudmannaskap för banken, dels uppdelningen i en centralbank och ett statsskuldkontor (som även det låg under riksdagen).

Banken fick en tydligare och mer professionell ledning. Riksbanksfullmäktige skulle bestå av sju ledamöter, varav Kungl. Maj:t utsåg ordföranden. Verksamheten leddes av en förste deputerad, med två andre deputerade vid sin sida. Sedelmonopolet trädde formellt i kraft 1903, men de privata bankerna hade avvecklat sin utgivning något före tidtabellen. Riksbanken skulle koncentrera sig på uppgiften som bankernas bank. Centralbanksrollen var dock inte genomförd fullt ut. Några rester av utlåningen dröjde kvar. Riksbanken var fortfarande statens bankförbindelse, även om riksgäldskontoret hade huvudansvaret för statens upplåning.

Arnberg avled den 20 juni 1900. För att skaffa en kompetent efterträdare höjdes lönen för växeldeputeraden – Arnbergs post – från 12 000 till 20 000 kr, medan deputeraden för den inre förvaltningen fick 1 000 kr. Bankoutskottet ändrade beteckningarna till förste respektive andre deputerad. Dessutom sattes den vikarierande deputeradens lön till 12 000 kr så att denne kunde ägna sig åt banken på heltid.

Till förste deputerad utsågs 1901 Karl Langenskiöld, som hade läst matematik och juridik i Helsingfors innan han disputerade på en avhand-

240 ling i nationalekonomi. Han tog anställning vid en av Finlands största banker och blev dess chef, innan han 1892 lockades över till Skandinaviska Kreditaktiebolagets stockholmskontor. Där blev han chef 1895. Som chef för Skandinavbanken organiserade han den första clearingen mellan Stockholmsbankerna år 1896. Genom clearingen reglerade bankerna sina betalningar mot varandra. Det var en centralbanksfunktion, som riksbanken tog över 1899.

Politikerna släppte inte sin makt över penningväsendet men tog i ökad utsträckning fackmän till sin hjälp, konstaterar Gasslander (1956). Dessa hämtades dock inte från kretsarna kring Stockholms Enskilda, utan från aktiebankerna. Langenskiöld var inte den ende. Som vikarierande deputerad fick han bankiren Carl Weber, som efter sin morbror hade övertagit firman L. R. Weylandt. Weber hade 1898 blivit erbjuden en plats i Stockholms Enskilda Banks styrelse men tackat nej, med motiveringen att han aldrig kunde sätta sig i styrelsen för en solidarisk bank. I stället hade han accepterat en plats i styrelsen för Stockholms Inteckningsgaranti AB, en bank som hade specialiserat sig på fastighetsmarknaden.

Langenskiöld rustade upp riksbanken. År 1906 inrättade han en avdelning för statistisk bevakning och rapportering av utvecklingen av bankens valuta- och kreditställning. I mappen med Langenskiölds papper i riksbankens arkiv återfinns regelbundna meddelanden om marknadsläget från Warburg i Hamburg och Lazard Brothers i London. Korrespondensen förebådade den moderna omvärldsbevakningen.

Riksbanken var på väg till mer ändamålsenliga lokaler. De gamla husen vid Järntorget och provisoriet på Malmstorgsgatan förslog inte. På 1880-talet kopplades riksbankens lokalfråga samman med riksdagens och överlämnades till riksdagshuskommittén. Övervägandena, projekteringen och bygget tog sin tid, men under 1906 stod det nya huset på Helgeandsholmen klart. Bankkontoret flyttades lördagen den 20 oktober, efter expeditionstidens slut, och den 22 oktober öppnades de nya lokalerna för allmänheten. Riksbanken var inte ensam. Lundström (1999) påpekar att bankernas huvudkontor i början av 1900-talet rörde sig från Gamla stan mot Norrmalm, till trakterna kring Gustav Adolfs torg och Kungsträdgården. Bankerna följde den allmänna afärsrörelsen, men närheten till riksbanken var fortfarande viktig. Varje dag forslades växlingskassor och handlingar fram och tillbaka, även om transportererna hade blivit enklare.

I slutet av 1904 hade banken 379 anställda. År 1907 anställdes de första

Karl Langenskiöld (1857–1925) blev 1907–1908 den förste riksbankschefen som fick huvudansvaret för att hantera en finanskris.

Riksbankens sedelkontor vid Järntorget 1904.

242 kvinnorna som biträden i banken. Det var en rejäl eftersläpning. Redan sommaren 1864 hade direktionen i Stockholms Enskilda Bank »efter någon diskussion« beslutat att anställa kvinnor i banken. Det var A.O. Wallenberg själv som drev kvinnosaken, i sin tur påverkad av sin andra hustru, Anna von Sydow. Samma år valde Sparbanken för Lunds stad och kringliggande land en »mamsell« som huvudman och direktionsledamot. Den manlige direktören drog sig snart tillbaka, vilket innebar att den kvinnliga ställföreträdaren tillsammans med ett kvinnligt biträde stod för rörelsen i det som snart kallades Fruntimmersbanken.

De andra bankernas exempel vägde tungt. »Erfarenheten i privatbankerna har emellertid otvetydigt ådagalagt, att åtskilliga av de vid dessa banker förekommande göromål kunna utföras av kvinnor lika väl som av män«, konstaterade ordföranden i fullmäktige. Fullmäktige fann inte »något hinder mot att antaga kvinna till e[xt]ra o[r]dinarie tjänsteman i banken«. Den 17 oktober 1907 anställdes de första fyra kvinnorna, men det framgår av fullmäktiges protokoll att inga sökande med sonnamn blev antagna. År 1924 var 50 av de 437 anställda kvinnor.

Även tekniken började förändras. Samma dag som fullmäktige beslöt anställa de första kvinnorna klagade övervakningsmästaren över den dyra belysningen i tjänstebostaden i det nya huset på Helgeandsholmen. Han bad att få riva ut den elektriska armaturen och ersätta den med fotogenljus. Då »anförde herr deputeraden Berg, att fotogenbelysning inom bankhuset syntes med avseende å dess större eldfarlighet olämplig och hemställde därför, att för undvikande därav riksbanken skulle bidra med hälften av kostnaden för den elektriska belysningen i övervakningsmästarens bostad«.

Thunholm (1991) berättar att Skandinavbankens blivande chef Oscar Rydbeck fick se en »räkningsmaskin« på Stockholmsutställningen 1897. Han fick bankledningens tillstånd att köpa ett exemplar, enligt Rydbeck det första i svenskt bankväsen. Lika förstående var inte revisorerna i Östgöta Enskilda Bank, som 1893 ansåg en inköpt skrivmaskin »obehövlig och onyttig«. Det var Langenskiöld som var chef för Skandinaviska när Rydbeck köpte sin maskin, men det tog längre tid på riksbanken. Under »baronens« tid i banken börjar de handskrivna folianterna med protokollet från fullmäktige att få inklistrade maskinskrivna sidor. Men det var först på 1920-talet som den nya tekniken på allvar slog igenom i bankväsendet, när det ordnades särskilda hastighetstävlingar för att popularisera maskinskrivningen.

År 1906 flyttade riksbanken in i det nya huset på Helgeandsholmen. Förslagskiss av arkitekten Aron Johansson. Kupolen kom emellertid aldrig att byggas.

Det dröjde till 1907 innan de första kvinnorna anställdes i riksbanken. Så småningom fick de också tjänst vid avdelningskontoren (här i Malmö).

244 Som centralbank blev riksbankens ansvar för det finansiella systemets stabilitet mer uttalat, men det var inte odelat. 1878–1879 års händelser hade gjort statsmakterna mer medvetna om riskerna. Banklagstiftningen skärptes för att skydda insättarna. I Frankrike och Tyskland hade flera stora industri- och emissionsinriktade banker kraschat. Den svenska banklagstiftningen förbjöd bankerna att göra affärer i aktier och fastigheter.

Den viktigaste insatsen gjordes av bankinspektionen. 1824 års kungörelse hade slagit fast att den som ville starta en bank skulle söka tillstånd hos Kungl. Maj:t, men långt fram på 1860-talet tycks bankärendena inte ha haft någon specialiserad handläggare. Den 18 juni 1868 beslöt Kungl. Maj:t att bankärendena skulle vara en utpekad ämbetsmans ansvar, och 1876 inrättades en särskild bankbyrå inom finansdepartementet med en bankinspektör som chef.

Den som gav verksamheten stadga och skärpa var Robert Benckert, som 1888 lämnade sysslan som ombudsman i Stockholms Enskilda Bank för att bli bankinspektör. Under honom utvidgades personalen. År 1907 blev byrån ett självständigt ämbetsverk, Kungliga bankinspektionen. Inspektionen fick resurser att gå in i bankernas bokföring och göra närgångna granskningar, ofta med skarpa anmärkningar som följd. Bankinspektionen fick en förebyggande roll när det gällde betalningsväsendets stabilitet.

Det behövdes. Den ekonomiska utvecklingen gav inspektionen mycket att göra. Den internationella konjunkturen förstärktes under 1890-talet. Priserna vände mjukt uppåt fram till första världskriget tack vare guldfynd i Sydafrika, Alaska, Kanada och Sibirien.

På få håll fann utvecklingen så tacksam jordmån som i Sverige. Omkring år 1890 blev tillväxttakten den högsta bland världens industriländer. Det var en position som landet skulle behålla under de kommande 60 åren. Samtidigt etablerade sig affärsbankerna på allvar som den nya industrins främsta finansiärer och förvisade bankirer och handelshus till en andraplansroll.

Inom flera av världsekonomin viktiga innovationsområden slog sig svenska företag fram till en ledande ställning. Dit hörde AGA, ASEA, L.M. Ericsson, Separator och SKF. Några av dem hade grundats redan på 1880-talet, men den verkliga tillväxten började på 1890-talet. De var specialiserade, de var alla förknippade med tidens framstående svenska innovatörer, men flera av dem hade också blivit finansiellt förlösta med de nya storbankernas hjälp. Med Stockholms Enskilda Bank som verktyg började Wallen-

bergarna bygga upp ett starkt företagskomplex. »Häradshövdingen« Marcus Wallenberg blev familjens ledande industrialist. 245

Uppsvinget gick hand i hand med en stark förändring av den svenska exportens sammansättning. Utförseln av pappersmassa och papper ökade från 5 procent av varuexporten 1890 till 30 procent 1930. Andelen maskiner och instrument växte från någon enstaka procent av exporten kring 1890 till drygt 10 procent i början av 1930-talet. Exporten av järnmalm växte ungefär lika snabbt som den från maskinindustrin, vilket innebar ett uppsving för gruvorna i Bergslagen och Norrbotten.

Den starka tillväxten ställde stora krav på det finansiella systemet. »Storaffärer som när Grängesbergs gruvbolag och järnvägsbolaget Grängesberg–Oxelösund 1896 slogs samman till Sveriges största bolag TrafikAB Grängesberg–Oxelösund (TGOJ), exploateringen av malmfälten kring Luossavaara–Kirunavaara inom LKAB, utnyttjandet av vattenkraften, utvecklingen av massaindustrin, reorganisationen av hemmamarknadsindustrier i större enheter – allt detta skapade finansiella affärer av en långt större omfattning än tidigare«, betonar Schön (2000).

De första stora industriföretagen hade till stor del finansierat sin expansion med egna vinstmedel. De växande kapitalbehoven fram emot sekelskiftet ledde till ett ökat beroende av bankerna. Riksbanken började rediskontera bankernas växlar, vilket minskade landsortsbankernas beroende av de stora affärsbankerna. Utrymmet för att grunda nya banker blev större. Under åren 1896–1908 grundades 56 nya banker. Åtskilliga sammanslagningar genomfördes, den mest spektakulära 1910 mellan landets två största banker, Skandinaviska Kredit och Skånes Enskilda. Ändå ökade antalet banker under bankinspektionens tillsyn från 47 till 85. Till detta kom sparbankernas och försäkringsbolagens expansion.

Den goda internationella utvecklingen förstärktes efter freden i rysk-japanska kriget 1905. Under högkonjunkturen 1905–1907 steg priserna på aktier och fastigheter. Aktiehandeln slog igenom bland en bredare allmänhet. År 1901 reorganiserades fondbörsens verksamhet. Från och med 1907 fick 16 banker tillträde till börsen, utöver de 5 fondmäklare som redan hade etablerat sig. Därmed fanns det en fungerande andrahandsmarknad för värdepapper.

Aktiekurserna steg och många spekulanter belånade sina innehav i bankerna. Det var handeln i Grängesbergsaktien som drev mycket av utvecklingen. År 1913 stod »Grängesbergarna« för mer än hälften av omsätt-

246 ningen på Stockholms fondbörs. Impulsen kom när bolaget köpte Lapp-landsfälten 1903. Aktielånen stod för 30 procent av de svenska affärsbankernas utlåning under dessa år, men i Handelsbanken svarade de för mer än hälften och i Stockholms Enskilda Bank för ännu mer.

Bankerna slogs med varandra. Behovet av kapital till utlåningen ledde till skarp konkurrens om inlåningen, i synnerhet fram till konjunkturomslaget 1907. Affärsbankerna försökte träffa ränteöverenskommelser i det syndikat som hade bildats 1880, men överenskommelserna var inte så fasta som de skulle bli sedan syndikatet ombildats till Svenska Bankföreningen 1910.

Längst gick Sydsvenska kreditaktiebolaget. Dess kontorschefer uppbar tantiem på inlåningen och hade rätt att ta emot andra bankers depositionsbevis som likvid vid insättningar. I utbyte fick kunderna bankens egna depositionsbevis med högre ränta. Sydsvenskan skickade ut ackvisitörer för att värva kunder från andra banker och annonserade ibland öppet med högre räntesatser än dem som syndikatet hade kommit överens om. Det hände också att man officiellt höll sig till överenskommelsen men i marginalen antecknade den räntesats kunden blivit lovad. Först 1907 samlade sig konkurrenterna till effektiva motåtgärder, men då hade Sydsvenskan vuxit sig så stark att den inte längre behövde konkurrera med oortodoxa medel.

Ändå räckte den inhemska inlåningen inte till. Omkring år 1910 var Sverige antagligen världens mest skuldsatta nation, räknat per invånare (Schön, 2000). Sedan 1800-talets mitt hade bytesbalansen för det mesta gått med underskott. Utlandsskulden kunde beräknas till tre fjärdedelar av brutonationalprodukten. Det var naturligt för en snabbt växande ekonomi med stora och lönsamma investeringsmöjligheter, men det ställde stora krav på finansiella förmedlare.

K.A. Wallenberg i Stockholms Enskilda Bank och Louis Frænckel i Stockholms Handelsbank spelade en viktig roll för att placera stora svenska obligationslån utomlands. Riksbanken var länge så pass mycket affärsbank att den ingick i de bankkonsortier som bildades kring lånen. En annan teknik var att »pensionera« paket av svenska växlar utomlands, i praktiken att låna med dessa som säkerhet. Eftersom räntan på den franska marknaden ofta låg lägre än det svenska diskontot kunde bankerna tjäna pengar på att välja »pensionering« i stället för rediskontering i riksbanken.

Men tillväxten fortgick inte obruten. I mitten av oktober 1907 vände sig ett antal New York-banker till sitt gemensamma Clearing House om stöd. De fick hjälp, men den 21 oktober smittade deras problem Knickerbocker

Trust Company, som inte var anslutet till Clearing House. En rusning nästa dag tvingade Knickerbocker att ställa in betalningarna. Paniken spred sig till fler truster och banker, tills finansministern George Cortelyou den 24 oktober lät deponera 25 miljoner dollar i de ledande reservbankerna i New York. Samma dag organiserade finansmannen J.P. Morgan en stödaktion med hjälp av några ledande banker och finansiärer. När situationen i New York bragts under kontroll hade oron spritt sig i landet. Krisen satte igång det reformarbete som ledde till att Federal Reserve System inrättades.

Från USA spred sig oron till Europa. I slutet av 1907 föll börskurserna snabbt. De banker som hade finansierat aktiespekulationen hamnade i trångmål när säkerheterna rasade. Den stora svenska utlåningen utomlands hade bidragit till högkonjunkturen, men vid omslaget sades många kortfristiga svenska lån upp. Spekulationen mot kronan ökade. Bank of England höjde diskontot till 7 procent, Tyskland till 7½ och Danmark ända till 8 procent. Den 9 november höjde riksbanken diskontot till 6½ procent, den 12 december till 7 procent, vilket ökade trycket på svenska banker och företag.

De uppsagda lånen ledde till stora anspråk på valutor från riksbanken. Riksbanken tog över en del av ett utlandslån från riksgäldskontoret och sålde delar av sin utländska obligationsportfölj. Under november och december exporterade banken en del av guldreserven. I början av 1908 tog Stockholms stad upp ett utlandslån som riksbanken fick disponera mot att den övertog betalningsansvaret för stadens växlar. Därmed ökade bankens utländska reserver kraftigt.

Allmänheten reagerade på krisen genom att växla in sedlar och dra ned på sina lån. Minskningen i sedelmängden och den inhemska utlåningen föranledde riksbanken att sänka diskontot med en halv procentenhet den 28 januari 1908. Under våren sjönk diskontot i utlandet, och riksbanken följde efter.

Kraschen utlöste även en fastighetskris. När fastighetspriserna föll och lånemöjligheterna minskade gick många byggmästare i konkurs. Bankerna fick överta en mängd fastigheter. Handelsbanken bildade ett särskilt fastighetsbolag för att förvalta det nya fastighetsinnehavet, av vilket en del ännu inte var färdigbyggt. Stadshypotekskassan inledde sin verksamhet 1907. De finansiella svårigheterna präglade de avslutande åren av den stora omvandlingscykeln 1890–1910. De banker och företag som hade hållit sig likvida drog nytta av läget genom uppköp och koncentration.

Under krisen agerade riksbanken för första gången som en modern

248 centralbank. Langenskiöld inriktade sig på att vidmakthålla likviditeten i systemet och tog utlandet till hjälp. Internationellt sett kom återhämtningen igång förhållandevis snabbt, men i Sverige stördes utvecklingen av storstrejken 1909. Somliga banker var dessutom så illa ute att de måste övertas av andra eller ombildas.

Den samtida bedömningen av riksbankens insats var överlag positiv. Langenskiöld hade hanterat påfrestningarna så som Bagehot menade att en modern centralbank borde göra. Både Frænckel och K.A. Wallenberg uttalade sig uppskattande i *Affärsvärlden*. Vid sin avgång hyllades Langenskiöld särskilt för insatserna under krisen.

Nationalekonomen Gustav Cassel anmälde dock avvikande mening. I en skarp stridsskrift (Cassel, 1908) anklagade han banken för passivitet och inkompetens. Han ansåg att den inte hade höjt räntan tillräckligt för att dämpa överhettningen under 1906 och 1907. Cassel anklagade banken för dubbla lojaliteter. Som statens bank ville den hålla räntan nere, medan den för konjunktorens skull borde ha höjt den. Riksbankens ledning var inte tillräckligt riksbanksmässig.

Det första villkoret för en bättre riksbanksledning är att vi befria oss från åskådningar, som vi nedärvt från de sekreta utskottens tid, och lära oss förstå värdet av en sakkunnig kritik, stödd på ett allmänt insiktsfullt intresse hos landets affärsvärld.

Det andra villkoret gäller den personliga sammansättningen av bankofullmäktige. Att ledarna av landets centralbank väljas av riksdagen är i sig självt en abnorm anordning [understruket i Langenskiölds exemplar], som icke har stora sannolikheter att slå väl ut. Särdeles litet tillfredsställande, väl även från riksdagens synpunkt, är det sätt, varpå denna ordning faktiskt fungerar.

Svaret kom i en snabb motskrift, bara några veckor senare. Langenskiöld (1908) värjde sig mot »abnormiteten« med att hänvisa till att Cassel själv konstaterade att krisen inte ledde till någon större oreda i Sverige. Langenskiöld hävdade att den svenska räntan i genomsnitt hade legat högre än i utlandet. Han hade själv förespråkats men inte fått igenom en högre sedelutgivningsrätt, och han pekade på privatbankernas insättningar som exempel på samarbete under krisen.

I sitt »testamente« återkom bankinspektören Robert Benckert (1911

Robert Benckert (1846–1938) gjorde en viktig insats för betalningssystemets stabilitet

under sin tid som chef för bankinspektionen. Medaljgravör: Erik Lindberg. Ø 60 mm.

250 [1976]) gång på gång till Langenskiöld. Som riksbankschef var »baronen« mer aktiv mot andra banker än någon annan på den posten. Han ingrep i den pågående omvandlingen av banksystemet, där han utnyttjade sina erfarenheter och kontakter sedan tiden i Skandinaviska Kreditaktiebolaget. Han organiserade stödaktioner för institut i trångmål. Han lanserade Oscar Rydbeck som verkställande direktör i Hernösands Enskilda Bank när denna rekonstruerades. Som bankinspektör vände sig Benckert flera gånger till riksbankschefen i kniviga fall, »[o]ch att riksbanken är en kraftig exekutor, då den vill åtaga sig den rollen, framgår bäst av fallet Stenberg«.²⁹

Benckert tog också upp Langenskiölds insatser under 1907-1908 års kris, kanske med Cassels angrepp i åtanke. Han betonade riksbankschefens förmåga att hitta lösningar som tillät trängda banker och företag att leva vidare.

Nu vill jag medgiva, att man nog efteråt tyckt sig finna, det Langenskiölds »medling« i enstaka fall sträckt sig något för långt; men en var, som opartiskt följde händelserna under 1907-1908 års kris, måste, med honnör för den hårt nedtyngande arbetsbörda, L. frivilligt tog på sig, erkänna, att hans verksamhet i det hela var av mycket högt värde för vårt land. Hade i stället såsom riksbankschef suttit Frænckel³⁰ – han, som så mönstergillt (!) skötte sin egen bank – så skulle helt säkert många under krisen hotade, men nu åter livskraftiga företag slagits i spillror.

²⁹ Bankdirektören Stenberg hade dragit in Gäfle Handelsbank i äventyrliga affärer, men styrelsen höll honom om ryggen. Benckert ordnade ett möte mellan styrelsens ordförande och Langenskiöld, som efteråt avlade rapport. Ordföranden hänvisade till att styrelsen skrivit en förklaring till sitt handlande. » – Ja, den hade då baron [Langenskiöld] också läst, men fann den icke tillfredsställande. – Nå, vad önskade då baron? – Jo, eftersom riksbanken icke kunde hysa förtroende för bankens ledning, var det nog bäst, att Stenberg avgick. – Vid nästa bolagsstämma? – Nej, ofördrojligt. – Då Stenberg anmärkte, att det var obehagligt att avgå mellan stämmorna, erinrades, att det var än obehagligare att bli entledigad mot sin vilja.« På utsatt dag ställde Stenberg sin plats till förfogande, men ordföranden undrade vem man då skulle ta som direktör. Langenskiöld föreslog en riksbankstjänsteman, som blev antagen. »Valet synes ha utfallit mycket väl«, slutar Benckert.

³⁰ Louis Frænckel hade börjat som grosshandlare och bankir, men blev 1893 verkställande direktör för Stockholms Handelsbank. Han ledde banken med stor framgång, men Benckert menade att han var alltför benägen att låta andra banker och företag gå omkull, även när de hade kunnat klara sig efter en tids hjälp.

År 1912 bestämde sig Langenskiöld för att avgå, bara 55 år gammal, men trött, som han sade, på allt tjat om småsaker i bankoutskottet. I fortsättningen ägnade han sig åt olika offentliga uppdrag och åt att förvalta sin förmögenhet. Inför avgången tog han upp frågan om förhållandet mellan riksdagen som huvudman och ansvaret för bankens verksamhet.

1908 års kritik hade inte gått spårlöst förbi. Langenskiöld, Cassel och många med dem såg en risk för konflikt mellan den politiska styrningen av riksbanken och dess allt mer komplicerade uppgifter som centralbank. För att lindra motsättningen föreslog Langenskiöld att riksdagen och regeringen skulle utse ett bankråd på 30 personer. Det skulle bestå av »i bankfrågor förfarna män« och utses på tre år. Vardera kammaren skulle utse tolv medlemmar, Kungl. Maj:t de återstående sex. Bankrådet skulle motta fullmäktiges berättelse om riksbankens tillstånd, rörelse och förvaltning samt revisorernas berättelse; det skulle ta ställning till ansvarsfrihet för fullmäktige och välja fullmäktige och suppleanter. Bara i rent ekonomiska frågor skulle rådets beslut underställas riksdagens prövning.

Förslaget ska ses i ljuset av farhågorna för den inbrytande parlamentarismens följder. Hur skulle sakkunskapen kunna hävda sig, om politiken blev allenarådande? Med bankrådet skulle riksdagen fortfarande ha makten över banken, men makten skulle förmedlas av män med sakkunskap och erfarenhet. Avvägningen mellan den politiska förankringen å ena sidan och behovet av penningpolitisk kompetens å den andra var en av ingredienserna i 1800-talets bankpolitik, liksom den går igen i det sena 1900-talets diskussion om centralbankernas självständighet.

Aftonbladet gjorde en enkät i frågan, K.A. Wallenberg och A. Hedenlund motionerade i första kammaren och liberalen A. Rune i den andra. Wallenberg och de andra motionärerna tog bankrådsdebatten till förevändning för att på nytt väcka frågan om privatisering av banken. Därmed hade debatten vidgats till att även gälla huvudmannaskapet, något som Langenskiöld noga aktat sig för.

Den 23 april 1912 höll Nationalekonomiska föreningen möte med rubriken »Organisationen av en sedelutgivande centralbank, särskilt med hänsyn till Sveriges riksbank«. Professor Sven Brisman välkomnade bankrådet som ett klokt förslag; riksdagen skulle få sakkunnig hjälp av en formellt fristående organisation, men själv tillsätta de flesta av medlemmarna. En annan

252 talare hoppades att även handelskammaren och andra korporationer skulle få plats i bankrådet.

Marcus Wallenberg följde samma tankebana som sin halvbror Knut. Han ville ha en utredning om att »avhända riksdagen dess nuvarande inflytande över riksbanken«. Om inte det skulle gå, vore ett bankråd en praktisk utväg. »Detta bankråd torde lämpligen bestå av ombud för de tio största bankerna i landet och sammanträda på bestämda tider, t.ex. var fjortonde dag. Härigenom skulle affärlivet komma att stå i beständig kontakt med riksbankens ledning.«

Hypoteksbankens direktör Victor Moll ville inte ta ställning i frågan om statsbank eller privatbank. Trots växlande organisationsformer hade samtliga centralbanker löst sin uppgift i stort sett tillfredsställande. Resultatet berodde på i vilka händer bankledningen låg. Moll var osäker på om Langenskiölds bankråd skulle göra saken bättre. Det politiska inflytandet hade snarast minskat under senare år, menade Moll. »Herr Wallenberg har framkastat den tanken, att man möjligen skulle kunna åstadkomma ett rådgivande bankråd, utan att riksdagens nuvarande inflytande över riksbanken behövde kringskäras. Det är en tanke, som är värd att beaktas.«

Langenskiöld fick sista ordet. En av de tyngsta invändningarna hade varit att Kungl. Maj:t skulle få alltför många platser. Langenskiöld ursäktade sig med att han trodde, att kamrarna kanske i första hand skulle tänka på de sina, när de valde ledamöter i rådet. »Jag hade då tänkt mig, att Kungl. Maj:t sannolikt skulle ha en mera opersonlig blick på rådets uppgift och i främsta rummet endast söka framstående män inom bank-, handels- och industrivärlden. Ur denna synpunkt håller jag därför före, att det vore önskvärt, om regeringen finge tillsätta en del av bankrådet. Jag kan, såsom sagt, icke se saken så, att det viktigaste vore att bibehålla den nuvarande maktfördelningen mellan regering och riksdag oförändrad, utan att huvudsaken är att lösa frågan på det för banken fördelaktigaste sättet.«

Vid riksdagsbehandlingen gjorde bankoutsnittet en hövlig bugning för riksbankschefen, när det konstaterade att åtskilliga förslag till omorganisation av riksbanken hade framförts. »I detta avseende har särskilt ett, avgivet från sakkunnigt håll, tilldragit sig en viss uppmärksamhet.« Utskottet ville inte ta ställning till förslaget om bankråd men tillstyrkte att frågan skulle utredas.

Det räckte inte. I kamrarna fick motionärerna skäppan full. Wallenbergarnas omfamning var mer än förslaget orkade med. Professor Gustaf

Steffen angrep Knut Wallenberg för att han genom privatisering ville bli av med en besvärlig konkurrent till affärsbankerna. Wallenberg svarade: »Har jag väckt motionen, är det därför, att jag är livligt övertygad om, att förbättringar kunna införas i riksbankens organisation. Jag trodde, att herr Steffen var nationalekonom. Han tyckes ha övergivit den banan och uteslutande ägna sig åt sociologiska, för att icke säga socialdemokratiska strävanden.« Hr Bäckström förklarade att han gärna vore med om en utredning där tyngdpunkten låg vid det Langenskiöldska förslaget, men eftersom utskottet inte hade tagit avstånd från förslaget om enskilt ägande yrkade han avslag. Som siste talare i andra kammaren polemiserade Hjalmar Branting mot att riksdagens makt över banken skulle begränsas, när Kungl. Maj:ts andel av ledamöterna skulle öka från en sjundedel i fullmäktige till en femtedel i bankrådet.

Utskottsutlåtandet föll, men då hade Karl Langenskiöld redan avgått som riksbankschef. När hans efterträdare och en ny andre deputerad skulle utses blev det strid mellan höger och vänster i riksdagen. Högern lanserade Richard Lindgren från Bank AB Södra Sverige och Adolf Hallin från Bank AB Norra Sverige, medan vänstern föreslog Victor Moll från Sveriges Allmänna Hypoteksbank – han som hade undvikit att ta ställning i debatten om bankrådet – och John Swartling i Nordiska Kreditbanken. Vid valet fick de båda alternativen lika röstetal. Lotten avgjorde till Molls fördel, med Lindgren som närmaste man.

Enligt samtida pressnotiser väckte det pinsam uppmärksamhet både i Sverige och utomlands att en så viktig befattning tillsattes genom lottning. »Dessutom var det utslag som lotten gav, både enligt samtidens uppfattning och eftervärldens dom, en stor olycka«, menar Thunholm (1991).